Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 240 (9617) / Суббота, октябрь 12, 1974 чыл | 1925 чылда үндезилеттингеен | Өртээ 2 коп.

КИШИНЁВКА УТКУЛГА

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Л. И. Брежнев октябрь 10-да Кишиневта барган.

Аэропортка эш Л. И. Брежневти Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. И. Бодюл, Молдав ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы К. Ф. Ильяшенко, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы П. А. Пасқарь, Молдавияның КП ТК-ның бюро кежигүннери, а ол шыкаш Молдав ССР-ниң болгаш Молдавияның Компартиязының 50 чылының байырлалынга киржири-биле ында барган СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның КП ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, Белоруссияның КП ТК-ның бирги секретары П. М. Машеров, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, Узбекистанның КП ТК-ның бирги секретары Ш. Р. Рашидов, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, СЭКП-ниң Ленинград обкомунуң бирги секретары Г. В. Романов, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы М. С. Соломенцев, Грузияның, Азербайджанның, Литваның, Киргизияның, Таджикистанның, Армениянның, Туркменияның, Эстониянның Компартияларының ТК-ларының бирги секретарьлары, албаның өске-даа кижилери уткаан. (СЭТА).

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИНГЕ ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНГА ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНГЕ

Улуг совет өг-бүлеге тыва улустуң эки тура-биле бактаан киргениниң хүнүнден бээр 30 чыл болган ою—Тываның төөгүзүнде уттундурбас хүнү өөрүшкү, байырлалдыг демдеглеп турар бо минуталарда бистер, ажылчыныларының, колхозчуларының болгаш күш-ажылчы интеллигенциянның төлөөлекчилери, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң каттышкан байырлыг хуралының киржикчилери Төрээн чуртувустуң найысылалы — Москваже база катап кичээнгейлиг углап, ленинчи национал политика дээш, хүн бүрүдеги кичээнгей, сагыш салыышкыны дээш, улуг орус улустуң, өске-даа аксы-дуңма улустарының чаагай сеткилдиг, улуг дузаламчызы дээш төрээн Коммунистиг партиявыстың Төп Комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге чүректиң ханызындан байыр чедирип, изиг хүндүткелдиивистиң сөстерин чугаалап тур бис.

Совет Тываның ажылчы чоннары совет улустарының хөй националлыг чаңгыс аай аксы-дуңма өг-бүлезинге социализм ораа-биле 30 чыл дургузында чоруп келген. Совет Эвилелинге бактаан кирери—оларның шилип алышкынының төөгү талазы-биле шыннын ол чылдар көскүзү-биле бадыткаан. Көшкүн амыдыралдыг араттарның чурту чораан чер сайыраңгай үлетпүрлүг, механизастаан улуг көдээ ажыл-агыйлыг болгаш социалистиг культуралыг, чечектелген республика кылдыр кыска хуусаа дургузында сайзырай берген.

Социалистиг тургузугнуң улуг артык күжү кайгамчык улуг социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырар аргаларны биске берген; бүдүрүкчү күштерни хөгжүдер талазы-биле хожуданчай чорукту Тыва ооң түңнелинде ажып эрткеш, күш-ажылдың социалистиг бүгү-эвилел хуваалдазынга киржи берген; тывалар амгы үеним бүдүрүагезинге, эртем, культуразынга, ниитилел херектерин эргелеп-башкарарынга ижите берген деп чүвени сеткил ханыышкынныг демдеглеп тур бис.

Коммунистиг партияның соруу-биле совет кижилериң күш-ажылы-биле чаартынган тыва чер улам элбекшилдиг апарган болгаш байыр берген. Көшкүн амыдыралдыг чоңдуң быдаргай коданнарлыг аалдары, дүмбей эвин даглар, сыннар турган черлерде үлетпүриүң улуг-улуг комбинаттарын тудуп тургускан, даг-дүгү, кобальт, алдын, хөмүр-даш, мөңгүн суу казып турар.

Сибирьниң күчүлүг электростанцияларының энергиязы бистиң бүдүрүлге черлерин, совет аксы-дуңмаларның сунуп берген, ачылыг холдары дет, ажылдаалыр, хоорай, суурларывыстың кудумчуларын, бажыңнарын чырыдып, чылыдыганы, күштү берип турар. Совет Тываның кижилери чаагай үүле бүдүрерни эргим Мәскважының үе-шагы-биле шүүштүрүп турар, амгы үеним харызаа, транспортуның хамык чепсек-херекселдери, «Орбита» оларның холунда, ынчангаш чуртта, даштыкыда бооп турар болуушкуннарны доктаамал көрүп, билип турар—чер аразының ырааа, үе-шак кижиге чагыртыр апарган.

Тываның ужук-бижии безин чок чораан үеден бээр 44-ле чыл эрткен, ам ооң улус ажыл-агыйының болгаш культура амыдыралының бүгү адырларында эмчилер, инженерлер, эртемденнер, архитекторлар, композиторлар, чогаалчылар, чурукчулар, өске-даа тускай эртемниглер ажылдап турар; бүгү-ниити ортумак өредилгениң айтыырлары чеднишкиниг шинтпирлеттинип, чон марксизм-ленинизмниң классиктериниң чогаалдарын төрээн дылынга өөренип, орус, совет болгаш делегей литературазының шылгарангай чогаалдарын иомчуп турар.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Совет чазактың доктаамал ынчаңгей болгаш сагыш салыш турарынга кызыгаар чок өөрүп четтиргенин илереткеннаан, Тыва АССР-ниң ажылчы чоннары, бүгү совет кижилер-биле бир домей, СЭКП-ниң XXIV съездизиниң төөгүлүг шинтпирлерин амыдыралга боттандырар дээш шудургу ажылдап, ленинчи партияның болгаш Совет күрүнеңиң иштики, даштыкы политиказын изин-биле үүлдүгүзүп, чаңгыс эп-сеткилдиг деткип турар.

Төрээн Коммунистиг партиязыг долгандыр сырый каттышкан республиканың ажылчыннары, колхозчулары, интеллигенциязы үлетпүриү болгаш көдээ ажыл-агыйны улам ынай хөгжүдер дээш, ниитилел бүдүрүлгениниң ажыктыын бедидер дээш шудургу демиселди чорудуп турар. Совет Тываның ажылчы чоннары бүгү улустуң социалистиг чаруышкыга киришкеш, үлетөөр продукциязын бүдүрүп үндүрериниң тос айлар планын 102,7 хуу, продукция сайгарарының—102,5 хуу, күш-ажылдың бүдүркүүлүүн бедидериниң—103,2 хуу күүсеткен, а үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң өзүлдезиниң темпизи 7,1 хуу болган.

Колхоз, совхозтар күрүнеге дүк садарының чыл планын хуусаа бетинде күүсеткен, а эът садарының тос айлар планын 104,4 хуу, суттуу—104,8 хуу күүсеткен. Күрүнеге пландан ажыр 1400 тонна эътти, 1000 тонна суттуг саткан.

Өөрүп четтирген тыва улус пролетаржы интернационализмниң принциптеринге шынчыын моон соңгаар-даа ыдыктыы-биле кадагалаар, улустарның найыралын болгаш аксы-дуңмалышкы үзүүн карак огу дег камгалаар, чуртувуска коммунизм тургузарының ондур улуг программазын боттандырар, хөй националлыг өндүр улуг Төрээн чурт—Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң күчүзүн быжыглаар болгаш делегейге ооң алларын улгаттырар дээш демиселге күжүн, энергиязын харам чок бээр дээрзин партиявыстың ленинчи Төп Комитединге болгаш ооң эш Л. И. Брежневке баштаткан Политбюрозунга, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң чазактарынга, Совет Эвилелиниң аксы-дуңма улустарынга бистер, юбилейниң байырлыг хуралының киржикчилери, Тыва АССР-ниң коммунистериниң, бүгү ажылчы чоннарының омөөзинден айыткан тур бис.

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ БОЛГАШ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ КАТТЫШКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ.

1974 чылдың октябрь 11.
Кызыл хоорай.

АКЫ-ДУҢМА СОВЕТ УЛУСТАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИНДЕ

СЭКП-НИҢ ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БОЛГАШ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 30 ЧЫЛЫНГА ТУРАСКААТКАН КАТТЫШКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫ

СЭКП Тыва область комитединиң болгаш республиканың Дээди Совединиң совет Тываның 30 чылынга турасказаткан каттышкан байырлыг хуралы дүүн. Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болган.

ССРЭ-ниң улустарының аксы-дуңма өг-бүлезинге Тываның эки тура-биле киргениңден бээр 30 чыл болганының алдарлыг байырлалынга киржири-биле Моол Арат Республиканың Убсанур, Кобдо, Завхан, Баян-Ульгий аймактарындан келген делегацияларның кежигүннери, Красноярск крайның, Бурят, Калмык, Якут АССР-лериниң, Даг-Алтай болгаш Хакас автономныг областарының, Иркутск болгаш Чита областарының, Забайкалье кызыгаар шериг округунуң болгаш Сибирь шериг округунуң делегацияларының кежигүннери база аңаа келген.

Байырлыг хуралдың президиумунда — СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы Н. Ф. Васильев, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Б. Ш. Долчаңмаа, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы М. К. Мендуме, СЭКП обкомунуң бюрозунуң болгаш республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери, байырлалга келген делегацияларның удуртукчулары, бүдүрүлге мурнакчылары.

СЭКП область комитединиң болгаш республиканың Дээди Совединиң каттышкан байырлыг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Б. Ш. Долчаңмаа эге сөзү-биле ажыткан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Леонид Ильич Брежневти баштадыр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ленинчи Төп Комитединиң Политбюро составын байырлыг хуралдың хүндүлүг президиумунга чыылганнар чаңгыс эп-сеткилдиг, улуг көдүрлүүшкүн-биле соңгаан.

Тыва Автономныг Совет Социалистиг Республиканың Кызыл тутун база СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССР Эвилелиниң Министрлер Чөвүлелиниң турасказаалдыг Кызыл тутун бистиң республикавыстың ат-сураглыг кижилери залга киирип келген.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы Н. Ф. Васильевке сөс бээрге, чыылганнар чылыыбиле уткаан.

Эш Н. Ф. ВАСИЛЬЕВТИҢ чугаазы

Эргим эштер! СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң, ол ышкаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң база Россия Федерациязының чазааның өмүнээзинден силерге болгаш силериниң нүүрүнүңерде Совет Тываның бүгү ажылчы чоннарына кайгамчыктыг юбилей-биле таварыштыр үректиң ханызындан байыр чедирерин чепшээрел көрүңер.

Бо өөрүшкүлүг болуушкунбаңа холбаштыр республиканың ажылчы чоннарына мээң бодумнуң байырымны база чедирип көрүңер деп СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары Л. И. Брежневтиң дилээн күүседи мепээ оиза өөрүнчүг-дүр деп, эш Н. Ф. Васильев эгезинде чугаалаан. Ооң соонда оратор Коммунистиг партияның эртемге үндезилеттинген шын политиказының, СЭКП ТК-ның, ТК-ның Политбюрозунуң болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Леонид Ильич Брежневтиң бодунуң хөй талалыг, эчис углаган ажыл-чорудулгазының түңнели болур совет улустуң маадырлыг ажыл-ажинге доктааган.

Россия Федерациязының ажылчы чоннарының коммунизм тургузуушкунунуң хөрээнге кирип турар улуг салышкынын орэтор делгереңгей чугаалаан.

Амгы үеде бистиң республиканың девискээринге чылдың-на 570 миллиард киловатт-шак электроэнергияны ажылдап кылып, 350 миллион тонна хире нефтини, 70 миллиард кубометр бойдус газын казып турар. Революция мурнунда Россияның бүгү үлетпүрүүн берип турганы хире продукцияны амгы үеде РСФСР-ниң үлетпүрү үш-ле хүн дургузунда берип турар. Чүгле дөрт чыл дургузунда республиканга чүс-чүс улуг үлетпүр бүдүрүлгелерни тудуп тургускан, чаа үлетпүр төптерни тургустунган, бойдус курлавырларының ховар дээн байлактыг черлерин ажыл-агый ажыглалынга киргеен.

Партияның аграр политиказы база кайгамчыктыг түңнелерни берип турар. Россияның чер ажыл-агыйы 1973 чылда төөгүге костүп көрбээн дүжүттү ажаан алган. Ынчан Төрээн чурт 52 миллион тонна ажыг Россия тараазын алган.

Тараа бүдүрүлгезиниң өзүлдези-биле чергелештир картодельдиң, ногаалларының, чигир свёклазының болгаш мал ажылының продукциязының бүгү хевирлериниң шинта дүжүлү база оларны күрүнеге садары дыка көвүдээн.

Ол бүгү чеднишкиннер боза, бүгү автономныг республикаларның, крайларның болгаш областарының ажылчыларының, тараачыларының хөй миллион хүрээлериниң демиг ажылының түңнели-дир дээрзин Россия Федерациязының ажылчы чоннары эки билип турар.

Россия Федерациязының составында эң аныяк Тыва Автономныг Совет Социалистиг Республика бистиң улуг Төрээн чуртувустуң бүгү улустары-биле деңге базып, чеднишкиниг догуннаан, хөгжүп турар деп, эш Н. Ф. Васильев чугаалаан.

Партия болгаш Совет чазак Совет Тываның ажыл-агый база культура тургузуушкунунга чеднишкиннерин бедии-биле үнелээн — республиканың тугунда Ленин ордени болгаш Улустарның Найыралы орден чайнап турар.

Тыва улустуң материалдыг база угаан-бодал амыдыралының бүгү талалыг чечектелнишкини Россия Федерациязының болгаш чурттуң өскедаа автономныг республикаларының, крайларының болгаш областарының аксы-дуңма дузазы чокка чедип алдынмас турган. «Ук найырал болза бистиң үнелеп четтиннес байлаавыс, ол болза социализмиң, совет кижи бүрүзүнүң үрээнге эң-не чоок, эң-не эргим чаалап алышкынларының бирээзи болур. Ынчангаш ук найыралды бистер, совет кижилер, кеззээде карак огу дег камгалаар бис»— деп, Л. И. Брежнев чугаалаан.

Маңчы-кыдат дарлакчыларның колониалдыг политиказындан эгелээш Октябрьның чаагай салдарыгга чедир хөй чүс чылдар дургузунда тываларның эрткен аар-берге шапараазынныг болгаш алдарлыг оруун оратор допчу тодаргай чугаалаан. Октябрьның ачызында Тывага национал-хосталгалыг революция тиилээн болгаш 1921 чылда тыва улустуң төөгүзүнге бир-ле дугаар национал күрүне — Тыва Арат Республика тургуступ-ган.

ССРЭ биле Тыва Арат Республиканың аразында бүгү талалыг найыралдыг харылзааларының быжыглыг келгениндеи, ылаңгыя Ада-чурттуң дайынының кызыг-дошкун чылдарында Совет Эвилелиниң аксы-дуңма улустарынга тываларның каттыжар дээн бүгү-улусчу шимчээшкини төрүттүнгеен. Улуг Совет Эвилелин тываларны бодунуң социалистиг Төрээн чурту, а совет улустарны—аңгы талазы-биле, эчис-сорулгазы-биле, социализмиң идеалдары дээш демиселге боттанарының ханы төрел аксы-дуңмалары кылдыр дүрүм өзүгаар санап келген. Улустуң күзел-чүткүүн өөрүгейлеп, Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының VII Онза сессиязы 1944 чылдың августа Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни ССРЭ-ниң Дээди Совединиге киргеен. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумуу 1944 чылдың октябрь 11-де Тываның ажылчы чоннарының ол дилээн хандырган. Ол хүн тыва улустуң улуг байырлалы болуп берген. РСФСР-ниң составынга Тыва автономныг областы 1961 чылдың октябрь 10-да Тыва АССР кылдыр эде организастаан.

Төөгү талазы-биле ыска үеним дургузунда Совет Тывага социал-экономиктиг үндезин чаартылгалар болган: арат ажыл-агыйларны коллективизастаары дооступ, араттар сууржүүн чуртталгаже шилчээн, үлетпүр тургустунуп, национал ажылчын аңгы хевирлеттиниг тургустунган. Коммунистиг партияның ленинчи национал политиказының чайгылыш чок боттанышкынының ачызында совет улустарның күчүлүг эвилелинде Тыва чечектелип турар социалистиг күрүче болу берген.

Бир эвес тывалар 1930 чылга чедир бодунуң ужук-бижии безин чок болгаш 98 хуузу бижик билбес чораан болза, амгы үеде иниги эртемниң өөредилге школаларында 60 муң өөреникчилер өөрепип турар. Амгы үеде Автономныг Республикада мергежилдиг кадр специалистерни белеткеп турар башкы, институтуг, Красноярскының политехниктиг институдунуң салбыры, беш ортумак тускай өөредилге чери бар.

Сөөлгү чылларның дургузунда республикада «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттар, Каа-Хем хөмүр-даш разрезин, Кызыл хоорайда сүт комбинады, Чадааада саржат заводу ажыглалга кирген. Байлакшылдыг бойдус-чиг-эт курлавырлары шиңгээттинип турар. Капитал тудуг көстүп көрбээн хемчээл-биле калбарган. Орук тудуу, автомобиль болгаш агаар транспорту улам хөгжээн.

Улус ажыл-агыйын электрижидериниң ленинчи идеязы амыдыралга боттанып турар. Сибирьниң чаңгыс аай энергетиктиг каттыжышкынының четкизинге Тываны катканы болгаш электри дамчыдылгазының шугумунуң тудуу Тываның бүгү-ле чурттакчылыг черлерин электрижидер, үлетпүр бүдүрүлгелерин болгаш тудугларны энергия-биле хандырарын аажок эжижидер арганы берген.

Бодунуң юбилейинге Тыва АССР эки түңнелдериг ужурашкан. Бо чылдың тос айларында үлетпүр продукциязы сайгарарының хемчээлиниң талазы-биле планын 103 хуу күүсеткен. Күш-ажылдың бүдүркүүлүү эрткен чылдыындан 8 хуу өскен.

Тываның бүдүрүлгелериниде болгаш тудугларында быжыг күш-ажылчы коллективтер тургустунган, бүдүрүлгениң өзүлүг мастерлери өзүп үнген. Оларның аразында СССР-ниң Дээди Совединиң депутаттары «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының регулировщиги Алдын-оол Иргитович Седип база «Тыва тудуг» трестиң штукатурлар бригадири Мария Васильевна Сафронова болгаш Кызылда № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Юрий Николаевич Зюзин болгаш оон-даа өске хөй-хөй эштер бар.

Ооң соонда оратор Тыва АССР-ниң чаартынган көдээ ажыл-агыйының байдалының дугайын допчузу-биле анализтээн. Улус ажыл-агыйының кончуг чугула ол адыры кандыг темпилер-биле өзүп турарын көргүзер төлээде дараазында чурагайларны айтыры чугула. 1945 чылдынга деңнээрге республикага тараа бүдүрери беш катап, эът бүдүрери барык-ла ийи катап, сүттүү — бүдүн чартык катап өскен.

Тыва АССР хойнуң баш саныының талазы-биле алырга, Россия Федерациязының шайгы он областарының, крайларның болгаш автономныг республикаларның аразында кирип турар. Мында хой ажылы малдың бүгү продукциязының ден кезик хирезин берип турар.

Хой ажылын улам ыңай көдүрериниң талазы-биле Тываның партия, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнары шудургу ажылларны чорудуп турар. Ам безин багай эвес түңнелдерни чедип алган. Хойнуң болгаш өшкүнүң баш саны доктаамал өзүп келген, 1974 чылдың октябрь 1-де оларның баш саны 1 миллион 177 муң баш болган ийикле 1946 чылдынга бодааргa, барыкла 2,5 катап өскен. 1950 чылдынга деңнээрге, дүк бүдүрери 4,5 катап өскен. Малдың чаш толуң камгалаан алырының, дүк кыртыырының шынар талазы-биле көргүзүглери экижээн.

Бо чылын агаар-бойдустуң байдалының берге болганындан тараа белгаш чер ажылының өске-даа культуралары айттынган хемчээлинге чедир ап шыдаттынмас. Сибирьниң областарынга үргүлчүлелдиг кандаашкынның үржүктары дүжүтке улуг каражаны чедирген.

Ынчанмыже ол байдалдар турза-даа, сески беш чылда алган ортумак дүжүттен хөй тарааны ап болур. Ам безин 100 миллион ажыг тонна тараа ажаан алдынган болгаш ооң 40 миллион ажыг тонназын күрүнете сеткан. Амгы үеде көдээ ажыл-ишчилериң күженишкинин мал чемнерин белеткээринче, мал кыштаглаашкынының белеткелинче мөөнцел, 1975 чылда тараа болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа продукцияларын бүдүрерин көвүдедиринче угланган компдекстиг хемчеглерни боттандырып турар.

Ынчалзажок Коммунистиг партия көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериниң улам-на бедик негелдерни тургузуп турар. Социалистиг экономиканы чеднишкиниг хөгжүдери көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң темпилериниң болгаш байдалынан улуу-биле хамааржыр дээрзин бүгүдеге билдингир болгай. СЭКП Төп Комитеди ынчангаш көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинче, ооң чайгылыш чок көдүрүүшкүнүнче доктаамал кичээнгейни салып турар.

Тывага беш чыл планын күүседиринге 1975 чылда 3,8 муң тонна дүктү садары эргежок чугула. Ынчаарга республика чыл санында-ла ортумаа-биле 2,8 муң тонна дүктү садып турар болгай.

Тыва АССР хой ажылын хөгжүдериниң талазы-биле мурнакчы автономныг республикаларның, крайларның болгаш областарының деңнелинге четкен турар дээрзинге бүзүреп турар бис.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң алдарлыг мурнакчылары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаты, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хойжу Чола Допур-оолович Монгуштуң, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хойжу-Уин-оол Андреевич Бавун-оолдуң, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры механизатор Василий Оюнович Янчаттың, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты Алдын-кыс Сана-Байыровна Монгуштуң аттары бүгү республикага сураглыг.

Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилеринге чаа-чаа күш-ажылчы чеднишкиннерни чедип алырын күзээрин чепшээрел көрүңер.

Беш чылдың толдарадыкчы чылының даалгаларын Россия Федерациязының ажылчы чоннарының канчаар күүседип турарының дугайынче эш Н. Ф. Васильев бодунуң чугаазынга улуг кичээнгейни салган. РСФСР-ниң ажыл-ишчилери кылыгларының эң чугула негелде-хереглелдерни бөгүнгү биеш хемчээлдериниз амыдыракда долузу-биле хандырып шыдавайн турар. Беш чыл планында негеттиниң турар даалгаларның темпизин ам-даа чедип ап шыдаваан бис.

Ол болза Тыва АССР-ге шуут дорт хемааржыр деп, оратор айыткан. Көдээ ажыл-агыйның чамдык продуктуларын бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының талазы-биле беш чыл планының даалгалары амдыызында күүсеттинмейн турар.

Ажылды шыңгыызы-биле эде тургузарын амыдырал негеп турар. СЭКП ТК-ның декабрь (1973 ч.) Пленумунуң шинтпирлери, партия Төп Комитединиң Чиңгине секретары Леонид Ильич Брежневтин Пленумга, а ол ышкаш ооң Алма-Атага кур-чержилер слёдунга чугаазынга бар курлавырларны ажыглаарының оруктарын тодаргай айыткан.

Ажыл-агыйны удуртурун доктаамал экижидер, ону эртемге үндезилеп тургузар, планныг опаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринче ажылчы чоннарның калбак массаларын идеккейлиг мобилизастаар херек.

Ооң ынай эш Н. Ф. Васильев Совет Эвилелиниң делегей байдалынга тодаргай доктааган.

Новороссийск хоорайга Маадыр-хоорай деп атты тывыскаынга холбаштыр аңаа болган байырлаага болгаш Герман Демократтыг Республиканың тургустуңганындан бээр 25 чыл оюнуң байырлалынга ССКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Л. И. Брежнев чүве чугаалаан тура, бистиң партиявыстың болгаш Совет күрүнеңиң аксы-дуңмалышкы социализм чурттары-биле сырый харылзаалыг чорудуп турары ленинчи чаңгыларны эдерген даштыкы политиказы — ол дээрге хамыктың мурнунда тайбыңның политиказы болур деп демдеглээн. СЭКП-ниң XXIV съездизиниң хүлээн алганы Тайбыңның программазының улуг сорулгалары амыдыралда чеднишкиниг бсттанып турар. Аксы-дуңмалышкы социализм чурттарының чаңгыс эви, делегейниң коммунистиг болгаш ажылчын шимчээшкининиң, бүгү революсчу, депшилгелиг, тайбыңга ынакшылдыг күштериниң сырый каттыжышкынын чайгылыш чокка быжыгын турар.

Дайынның айылын эвээжедир, чепсегленишкинни эңдере бүдүрерин кызырар дээш социалистиг чурттарның чорудуп турар демисели бөмбүрэекте ак сеткилдиг бүгү кижилериниң деткимчезин болгаш хүлээн көрүүшкүнүн алган.

Европага, эң ылаңгыя бүгү делегейге тайбыңның быжыг фундаментизин шуут-ла тургустунган деп бадыткаары арай элек болур ийик деп, оратор демдеглээн. Делегейниң дүшкүүрлүг чоруун улам ыңай чавырылдырарының эргежок чугула үүлү болза ботботтарынга удурланышкак чидиг байдалдарны долузу-биле таарыштырары болур. Ол хамыктың мурнунда Вьетнамга хамааржыр. Ында сайгончу өзу-чурум ол девискээрге быжыг тайбыңны тургузарынга мосидактавышаан, Париж дуржулгазын күүседиринге шантыктан турар. Чоокку Чөөн үүк кризизин соңгаарладышкын чокка шинтпирлээри эң-не эргежок чугула болуп турар. Кипрде байдал нарын болуп артышаан.

Бистиң Ленинчи партиявыстың, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң, Чиңгине секретары эш Л. И. Брежневтиң тайбыңның болгаш улустарның айылы чок чоруунуң хөрээнге улуг салышкынын совет кижилер, депшилгелиг бүгү кижи төрелгетен бедии-биле үнелеп, СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнеңиң тайбыңга ынакшылдыг даштыкы политиказын изин-биле үүлдүгүзүп, деткип турар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы эш Н. Ф. Васильев бодунуң чугаазының түңнелинде мынча дээн:

— Тыва АССР-ниң ажылчы чоннары ниити херекке төлептиг салышкынын киирер, коммунистиг тургузуушкунга чаа-чаа чеднишкиннерни чедип алыр дээрзинге ханы бүүрелдиивисти илергейлээрин чепшээрел көрүңер, эргим эштер.

Совет Россияга каттышканының 30 чыл ою-биле холбаштыр Тыва Автономныг Совет Социалистиг Республиканың бүгү ажылчы чоннарынга база катап үректиң ханызындан изиг байыр чедирерин болгаш силерге кац дег кадыкшылды, аас-кежиин болгаш бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруу дээш күш-ажылга чаа-чаа кайгамчыктыг чеднишкиннерни чедип алырын күзээрин чепшээрел көрүңер!

Хостут, деңгелиг болгаш аксы-дуңмалышкы улустарның Ада-чуртуу — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели делгерезин!

Бистиң чуртувустуң бүгү улустарының бузулбас болгаш аксы-дуңмалышкы найыралы делгерезин!

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы болгаш Леонид Ильич Брежневке баштаткан ооң ленинчи Төп Комитеди делгерезин!

ССРЭ-ниң улустарының хөй националлыг улуг өг-бүлезиниң составынга Тываның эки тура-биле кирген хүнүнден бээр 30 чыл ою-ның дугайында илеткел кылыры-биле партиянның Тыва область комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге сөс берген.

Каттышкан байырлыг хуралдың президиуму. А. СОДУНАМНЫҢ фотозу.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Партияның Тыва область комитединге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге Совет Тываның 30 чыл ою-биле холбаштыр байыр чедирген телеграммалар МАРИ ТК-ның Бирги секретары, Моол Арат Республиканың Улустуң Улуг Хурал Президиумунуң Даргазы эш ЦЕДЕНБАЛДАН, ВЛКСМ Төп Комитединден, СЭКП Москва хоорай Комитединден болгаш ажылчы чоннарның Москва хоорай күүскомундан, кызыгаар шериглериниң Шериг Чөвүлелинден, Күрүнеңиң айыыл чок чорук Комитединден, РСФСР-ниң Суг ажыл-агый болгаш мелиорация министерствозунуң коллегиязынан, РСФСР-ниң Сан министерствозунуң коллегиязынан, ССРЭ-ниң орук харызаа министри эш БЕШЕВТЕН, МАРНың Иркутскиде чиңгине консулу эш ЦЕДЕНДАМБАДАН келгилээн.

ЧЕЧЕКТЕР САЛГАН

Дүүн Кызылдың Ленин аттыг шөлүнде Владимир Ильич Ленинге турасказалга СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүннери, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң харыысалгалыг ажылдакчылары, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң депутаттары, СЭКП обкомунуң кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттары, Совет Тываның 30 чыл оюнуң байырлалынга киржири-биле Москвадан, Бурят, Якут, Калмык АССР-лерден, Красноярск крайдан, Чита, Иркутск областардан, Хакас, Даг-Алтай автономныг областардан, Сибирьниң Забайкальеш кызыгаар шериг округтарының төлээлери, Моол Арат Республиканың Убсанур, Баян-Ульгий, Кобдо, Завхан аймактарындан келген залчылар чечектер салган.

АКЫ-ДУҢМА СОВЕТ УЛУСТАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИНДЕ

Эш Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер! Бистиң Тыва черивисте улуг болгаш чырык чаагай байырлал боор турар-дыр. Бөгүн, 1974 чылдың октябрь 11-де, Совет Тыва мугур-ла үжен харлап турар.

СЭКП Төп Комитединин, ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунуң болгаш ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинин Байыр чедирген чагаазы парлалгага парлаттынган болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынын бирги оралакчызы эш Николай Федорович Васильев ону чап-чаа номчуп дыннатты, ол чагаа бистерни — бо байырлыг хуралдың киржикчилерин, республиканың коммунистерин, бүгү ажылчы чоннарын сагыш-сеткилиниң ханызындан өөрүп, хайыктырып турар-дыр.

СЭКП-ниң ленинчи Төп Комитединин, ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелинин, СЭКП ТК-ның Чингине секретары эш Леонид Ильич Брежневтиң чүректен ханызындан изиг байыр чедиргенинге, бистер бүгүдеш сорук киирер чагаагы күзелдерни илергейлээнинге, коммунистиг тургузуушкунуң херээнге Совет Тываның шыдаар шаабиле киирип турар улуг-хуузун бедин-биле үнелээнинге чүректен ханызындан өөрүп четтиргенивисти илерткенивисти силерниң өмүнээнерден, Тыва АССР-ниң ажылчыннарының болгаш колхозчуларының, интеллигенциязының өмүнээзинден илергейлээрни чөпшээреп көрүңер, эштер!

Совет Тываның ажылчы чоннарынга чедирген Байыры база чагаагы күзелдерни илергейлээни дээш РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелиниг чүректиг ханызындан өөрүп четтиргенивисти республиканың бүгү ажыл-ишчилериниң өмүнээзинден база илергейлээрни чөпшээреп көрүңер! Бистиң республикавыска, оон улузуунга хамаарыштыр чылыг чаагай сөстерни чугаалаанынар дээш өөрүп четтирдивис, хүндүлүг Николай Федорович.

Красноярск крайдан, автономныг республикалардан болгаш областардан, ВЛКСМ ТК-дан, акы-дуңма Моолдун Убсанур, Завхан, Кобдо, Баян-Ульгий аймактарындан, шериг округтарындан келген, делегацияларның удуртукчуларынга, кежигүннеринге, бистер-биле кады өөрүп байырлап турарларының, бистиң республикавыска моорлап келгеннерниң, бистиң байырлалывысты ханы интернационалчы утка-шынарлыг кылдыр аңаа киржип турар эш-өөрүңүн шуптузунга өөрүп четтиргиишкинивисти биске турасказалыг болгаш уттундурбас бо хүн илергейлел тур бис.

Совет Тываның 30 чыл оюнун улуг байырлалын таварыштыр силерге — байырлыг хуралдың киржикчилеринге, силерниң нүүрүнерде ажылчын ангыга, колхозчу тараачынларга, улусчу интеллигенцияга, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, коммунистерге болгаш комсомолчуларга, Совет Армияның дайынчыларынга, республиканың бүгү ажылчы чоннарынга СЭКП область комитединин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин өмүнээзинден чүректиг ханызындан изиг байырны чедирери, бистин улуг Ада-чурттувус — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин улам ынай чечектелиишкини дээш ажыл-ишке силер бүгүдениң чаа-чаа чедиишкиннерлиг болуңнарны, хаң-кадык чурттаарыңарны йөрээп, хүүзүрни чөпшээреп көрүңер!

Эштер! Бистиң чүртүвүстүң социал-политиктиг, экономиктиг улам ынайгы хөгжүлдезиниң кайгамчык улуг сорулгаларын СЭКП-ниң XXIV съездизи тодаргайлап айыткан. Совет улус ол сорулгаларны Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле чедиишкиниг боттандырып турар үеде Тыва АССР-ниң ажылчы чоннары өөрүшкүлүг, улуг байырлалын демдеглеп турар.

Коммунистиг партияның иштики болгаш даштыкы политиказын, оон айтыышкынарын бистиң улус кезээде болдуның эң чугула, төрээн херээ кылдыр хүлээп ап келген болгаш хүлээп ап-даа турар, ол политиканы совет кижилериниң чаңгыс ап-сеткилдиг чүүлдүгүвүүшкүнү оларның политиктиг, болгаш күш-ажылчы идепкейиниң чайгылыш чок өзүп турар идепкейинде онза тодаргай илереп турар. «Бистиң чүртүвүс ленинчи партияның удуртулгазы-биле совет улустуң күжениишкиннериниң ачызында экономика күчүзүнүң Совет Эвилелиниге мурнунда кажан-даа турып көрбээни чечектелиишкинин, улустуң чаагай амыдырал деңнелиниң кодурлүүшкүнүн чедип алган» — деп, Новороссийскиге болган байырлыг хуралга эш Л. И. Брежнев чугаалаан.

Тайбың болгаш улустарның айыл чок чоруу дээш, революсчу бүгү күштерни сырый каттыштырар демиселлин авангардында бистиң чүртүвүс чоруп турарынга, акы-дуңма социалистиг чүрттарның демкаттыштырылгазының хүн келген тудум улам быжыглыг турарынга совет кижилер чоргаарланып турар.

Эштер!

Октябрьниң социалистиг Улуг революциязы болгаш оон күчүлүг салдары-биле 1921 чылда Тывага болган Улусчу революция, тыва улустуң чүс-чүс чылдар дургузунда төөгүзүнде эң баштайгы национал күрүнези — Тыва Арат Республиканың тургустунганы — ССРЭ-нин составынга Тываның бактаан киргениниң төөгүлүг баштайгы белеткелериниң кол үндезин факторлары болган.

Тыва күрүненің тургустунганы ленинчи национал политиканың кол негелделериниң бирээзин — нацияларның хостуг бот-башкартынар эргезин херек кырынга боттандырганы болган.

Ону чугаалап тура, бистер Сибирь улустарының революстуг демиселинге В. И. Ленинниң аажок кичээнгей салып чорааның сеткил ханышкыны-биле демдеглеп турар бис. 1920 чылдың төнчүзүнде—1921 чылның эгезинде Владимир Ильичниң даргалаазы-биле эрттиргени, РКП(б) ТК-ның Политбюрозунуң хуралдарынга болгаш ТК-ның Пленумунга Тывада байдалды чугаалашкаш, оон күш-ажылчы чонунга дузаламчы өргүзер хемчеглерни алырын толевилээн.

Боттарының черин кыдат милитаристерден болгаш ак гвардейжилерден арылаар талазы-биле тыва араттарга Сибирьниң партизаннары, кызыл-шериг боо-чепсээн холга тутказ дузалаакан. Коминтерн болгаш большевиктерниң партиязы Тываның Араттың Революстуг намын марксисчи-ленинчи үндезининг тургузарынга дузалы чедирген, ол нам ленинизминиң идеяларын араттарның революсчу-демократтыг шимчээшкини-биле дүүштүрүп, социализм дээш демиселге оларны херек кырынга боттандырып шыдаан. Орус коммунистер Крюковтун, Беспаловтун болгаш Чугуновтун, кызыл партизаннарның баштынары Шетинкиниң, Кравченконун, Кочетовтун, Хлебниковтун, тыва революсчулар Оюн Курсединиң, Чүлдүмүнүң, Иргит Шагдыржаптың болгаш чаа Тываны улегдешкижип турган оон-даа өскелерниң аттары улустуң сагыш-сеткилинде кезээ мөңгеде кадагалаттынып арткан.

Оларның аразындан Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң шынчы оглу, бодунуң улузунуң шылгарңгай удуртукчузу Салчак Калбаккерекович Токаның адын бөгүн бистер чаагай сеткиливис-биле адап турар бис, Тываның коммунистерин ол 40 ажыг чыл дургузунда баштап, тыва улустуң орус болгаш өске-даа акы-дуңма улустар-биле найыралын быжыглап база калбаттырының, социалистиг чаа Тываны тургузарының херээнге үнелеп четпес улуг-хуузун киирген.

Ол-ла чырык-чаагай эчис бедик сорулгаларга он-он база чүс-чүс ажылчыннар, башкылар, эмчилер, эртемденнер база өске-даа совет кижилер боттарының чырык-чаагай угаанбодалын болгаш шудургу күш-ажылын бараалгатканнар, тыва араттарның аас-кежиктиг чаа амыдыралды тургузары дээш демиселге харам чок дузазын көргүзер дээш олар боттарының чүрээнің күзээни-биле келгеннер.

Улусчу демократтыг тургузугның чылдарында тыва улус бодунун хөгжүлдезинге элээн улуг базымны кылган.

Тыва Арат Республика биле ССРЭ-ниң аразында политиктиг болгаш экономиктиг харылзааларны бүгү талалыг хөгжүткенинин түңнелинде, чүс-чүс чылдарда хожудаашкынны акы-дуңма улустарның бүгү талалыг дузаламчызы-биле ажыл эртип турар үеде, арат массаларның ортузунга хөй национал ыг совет өг-бүдеге каттыжын кирери дээш шимчээшкин тыптып келген.

Совет улус биле Тываның ажылчы чоннарының найыралының шынчы чоруу Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында улам толаргай илергейлеттинген. Бодунун улуг интернационалчы хүлээлгезин эвээш санныг тыва улус алдарлыы-биле күүсеткен. Кызыл Армияның тылын шыдаарла шаа-биле быжыглап, бодунуң эң эки ооллары болгаш кыстарын оон хүрээлениче чорудун турган. Тиилеле дээш кылган күш-ажылчы эрес-маадырлыг чоруктар, тулчуушкунуң шөлдеринге төккен хан улуг орус болгаш өске-даа совет улустар-биле тыва улустуң акы-дуңма найыралын кезээмөңгеде быжыглаан.

Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарының Бичеҳ-Хуралы 1944 чылдың августа чоннуң күзел-соруун болгаш чүткүлүн илергейлеевишаан, ССРЭ-ниң составынга Тываның каттыжын кирериниң дугайында Декларацияны бир үн-биле хүлээп алган. ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумуу 1944 чылдың октябрь 11-де тыва улустуң дилээн хандырып, ону совет улустарның найыралдыг өг-бүлезинге хүлээп алган.

Эштер!

ССРЭ-ниң составында совет улустарның акы-дуңмалыкты найыралдыг өг-бүлезинге Тываның эки тура-биле каттыжын киргени болза, оон амыдыралынга ёзулуг эргилделиг болуушкун болуп, тываларның бүгү талалыг хөгжүп сайзыраарынга аажок улуг перспективалыг чаа үе-чаданы ажыткан. Ынчангаш 1944 чылдың үттүидүрбас октябрь күннери бистен ыраан тудум-на ол болуушкуннуң ужур-дузазы улам-на чайыннанчак болгаш өндүр улуг болуп турар.

Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле Совет эргечагырганың чылдарында Тываның ажылчы чоннары экономикага база культурага үндезин чаартылгаларны боттандырган, амыдыралды социалистиг эгеге эде тургускан.

Бүгү совет улустарның чедиишкинин ышкаш, бистиң республиканың ажылчы чоннарының аажок улуг чедиишкиннери хамыктың мурнунда социалистиг нинтилел болгаш күрүне тургузуунуң чедиишкиннеринге, оон социал-экономиктиг быжыг фундаментизинге, марксисчи-ленинчи үзелбодалга үндезилеттинген.

Республиканың бүдүрүкчү күштериниң шапкын өзүлдези, социал улуг сорулгаларны шиитпирээнин, улустуң культуразының чечектелиишкини СЭКП-ниң болгаш Совет күрүненің мерген угаанныг национал политиказының ачызында, совет улустарның, бирги эвлегде, улуг орус улустуң акы-дуңма дузаламчызының түңнелинде чедип алдынган. «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинің 50 чылының дугайында» илеткелге бистин партиявыстың Төп Комитединин Чингине секретары эш Л. И. Брежнев мынчаар демдеглээн: В. И. Ленинниң чагып чорааны интернационалчы хүлээлгезин орус ажылчын аңгы, орус улус алдарлыы-биле күүсеткен. Национал кылыг-кызыгаар турган черлерниң хожудаашкынын ажып эртеринге олар ажжок улуг күжениишкиннерни үндүрүп, эвээш эвес каража когаралдарга таваржып чораан.

Шаанда үлетпүр деп чүвени билбес, 1930 чылга чедир бодунуң үжүк-бижин безин чок чораан көшкүн малчыннарның болгаш анчыларның чурту — Тыва бөгүн амгы үениң индустриялыг, механизастаттынган улуг көдээ ажыл-агыйлыг, чону бедик культуралыг болу берген.

Даг, энергетика, ыяш ажылдап кылыры ышкаш үлетпүрнүң ындыг чаа адырларын үш он чылдарның дургузунда тудуп тургускан. Чиик болгаш аъш-чем үлетпүрү улам ынай хөгжээн. Амгы үеде ажылдап турар, Бүгү-эвилел ужур-дузалыг «Тыва даг-дүгү» база «Тыва кобальт» комбинаттарын, Терлиг-Хаяның мөңгүн суу бүдүрүлгезин болгаш өске-даа черлерни сөөлгү чылларда тудуп база ажыглалга киирген.

Тываның индустриалдыг хөгжүлдези Сибирьниң экономиктиг районнарының, ылангыя Красноярск крайның күчүлүг материал-техниктиг, энергетиктиг баазазынга даянып турар. Сибирьниң чаңгыс вай энергосистемазынга Тываны каттыштырганы республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге чаа эгени салып, улус ажыл-агыйының энергия-биле чөвсеглениишкининиң деңнелин бедидер арганы берген.

Улус ажыл-агыйынга капитал салыышкыны 30 чылдар дургузунда 75 катап өскен, тудуг организациялары дыка быжыккан, тудуг материалдар үлетпүрү улам хөгжээн. Үлетпүр бүдүрүлгелериң тудугларын-биле кады хөй санныг чурттарга бажыңнарын, школаларны, эмнелгелерни, культура болгаш школа назы четпээн уруглар алган черлерни, көдээ ажыл-агый, коммунал-чурттарга болгаш садыг алган черлерни тудуп, ажыглалга киргген.

Транспорт болгаш харылзаа, коммунал ажыл-агыйы, амыдырал хандырылгазы хөгжүп турар.

Сөөлгү чылларда туткан Ак-Довурак биле Абаза аразының автомобиль оруунуң ужур-дузазы республиканга үнелеп четтинмес улуг.

Ажылчын аңгының, инженер-техниктиг интеллигенцияның национал отрядының хевирлеттинин тургустунганы Тываның үлетпүрүн хөгжүдеринге чугула социал ужур-дузалыг болган. 1945 чылда чоннуң чүле 9 хуузу ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар болуп турган болза, ам олар ажылдап турар бүгү чоннуң 70 хире хуузу апарган.

Тываның социалистиг хөгжүлдезинің кол түңнелдериниң бирээзи болза, ленинчи кооператив планын боттандырганы, аңаа үндезилээш араттарны сууржуң амыдыралче шилчидерни боттандырганы болур, ол болза социалистиг чаа амыдыралды тургузарынга таарымчалыг байдалдыг болган. Совет күрүненің материал-техниктиг аажок улуг дузаламчызының ачызында шаанда аалдар хонаштары турган эвээ, куруг черлерге ажыл-агыйының база культураның төптери өзүп үнүп келгилээн.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези шуут-ла таныттынмас кылдыр өскерилген, оон хемчээли калбарган, деннели бедээн. 1944 чылда Тываның көдээ ажыл-агыйынга дугуйлуг 42 трактор, 12 автомашина база 2 комбайн ажылдап турган. Амгы үеде көдээ ажыл-агыйда муң-муң тракторлар, комбайннар болгаш көдээ ажыл-агыйының өске-даа машиналары бар апарган. Тоску беш чылдың чүгле үш чылдарында күрүнеден 3500 тракторну, комбайнны болгаш автомобильди, миллион рубльдиң янзы-бүрү машиналарын болгаш дериг-хереклелдерни алган. Техника талазы-биле бедик деңнелдиг хандырылга колхозтарның болгаш совхозтарның экономиказын быжыглаар, бүдүрүлгениң ажыктын бедидер арганы көдээ ажыл-ишчилерге берип турар.

Эрткен 30 чылдарның дургузунда ниитиниң малының баш саны 36 катап өскен, а тарылга шөлү 6 ажыг катап калбарган. Республиканың көдээ ажылагыйының ниити продукциязының хемчээли 19 катап көвүдээн.

Мал болгаш чер ажылының продуктуларын күрүнеге садары дыка хөй катап өскен. Тоску беш чылдың үш чылында күрүнеге эзт садары 15 хуу, сүттүү—14, дүктүү—7,5 хуу көвүдээн. Амгы үеде көдээ ажыл-агый ажылдакчылары Алма-Атага болган байырлыг хуралга эш Л. И. Брежневтиң чугаазынга салган сорулгаларны боттандырарынче бүгү күжүн мөөннеп турар. Тываны Сибирьниң хой ажылы хөгжээн улуг зоназы болдурар дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинин доктаалын күүседир талазы-биле улуг ажылдарны чорудар апаар.

Партияның социал-экономиктиг программазын боттандырганычын, республиканың улус ажыл-агыйын бүгү талалыг хөгжүткениниң, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң өзүлдезиниң түңнелинде ажылчы чоннарның материалдыг чаагай чоруу чыл келген тудум соксаал чок бедип, оларның амыдыралы болгаш күш-ажыл байдалы экижип турар. Сөөлгү он беш чыл дургузунда ажылчы чоннарның акша орулгазы чоннуң кижи санынга онаштыр барык үш катап өскен. 37 муң ажыг кижи пенсия болгаш дузаламчы ап турар, малчыңнарның 9 муң ажыг уруглары школаларда болгаш техникумнарда күрүненің долу хандырылгазында алган. Эвээш шалын алыр өг-бүлелерниң уруглары-ны пособие тыпсыр дугайында СЭКП ТК-ның болгаш Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар бистиң республикада 5000 хире өг-бүле немелде акша дузаламчызын алыр. Амыдыралдың социалистиг чаартылгазының, материалдыг чаагай чоруктун өзүлдезиниң болгаш калык камгалалының хөгжүлдезиниң ачызында, Совет эргечагырганың чылдарында тыва чурттакчыларның саны барыкла ийи катап көвүдээн. Кижилериниң назы-хары база узаан.

Эштер! Эрткен үш он чылдар дургузунда Тывага ёзулуг-ла культура революциязы культура тургузуушкунуун чедиишкиннерин үнелеп көөрде, тыва бижикти чогаалыг үеде азы үжен чылларының эгезинде Тывага сарыг шажынның он шаз хүрээзи, мүн хире ламалар болгаш хамнар турганын, чаңгыс эмнелге пунктузу, 160-ва өөреникчилиг үшле школа турганын барымдаалаар херек. А ам кандыгыл? Чоннуң чүс-чүс чылдарда бижик билбес болуп келген чоруу узуткаттынган, бисте аныктарның бүгү-ниити ортумак өөредилгези боттанып турар. Кызылдың башкы институтунда, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң бо чылын ажыттынган салбырында, тускай ортумак өөредилге черлеринде болгаш профтехучилишелерде 6 муң ажыг кижи өөренип турар. Москванын, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Томскиниң, Иркутскиниң, Улан-Удэниң болгаш чурттун өске-даа хоорайларының өөредилге черлеринде муң-муң аныяк кижилер өөренип турар.

Тыва улус ажыл-агыйның болгаш культураның янзы-бүрү адырларында хөй санныг специалист кадрлардыг болуп турар. Дүүнгү көшкүн араттарның оолдары болгаш кыстары, амгы үеде эртем-биллиг специалистер бүдүрүлге коллективтеринде, колхозтарда болгаш совхозтарда, культура чыдыышкын болгаш эмнелге албан черлеринде, эртем болгаш чогаадыкчы организацияларда чедиишкиниг ажылдап турар.

Тыва чечен чогаал биле уран чүүл тургустунуп, чедиишкиниг хөгжүп, совет улустун хөй националдыг чаңгыс аай культуразынга оларның салыышкыны улам өзүп орар. Чогаалчылар С. Токаның, С. Сарыг-ооллун, С. Пюрбюнун, чурукчулар С. Ланзыының, И. Салчактың, даш чонукчулары М. Черзи биле Х. Тойбу-Хаанның, композиторлар А. Чыргал-ооллун, Р. Кенденбильдин чогаалдары, артистер В. Оскал-ооллун, М. Мунзуктун уран талантылары Тывадан дашкаар безин нептерелгей апарган. Марксизм-ленинизмниң ажылдарын, орус болгаш делегей чечен чогаалын тываларлар бодунун төрээн дылында номчуп турар.

Чурттакчылыг чер бүрүзүнде культура бажыңнары, клубтар, библиотекалар, кино көргүзер черлер болгаш культураның база билигниң өске-даа одаглары ажылдап турар.

Экономикада болгаш культурада, социал амыдыралда үндезин чаартылгаларга үндезилээш, республиканың партия организацияныг чаа кижини—коммунизмнин идепкейлиг тургузукчузун кижизиткен.

Социалистиг тургузуушкунга Тываның ажылчы чоннарының чедип алган чедиишкиннери национал күрүне болуп хөгжүрүнүң чаа үе-чадазынче шилчип — Тыва автономныг область турганындан 1961 чылда Тыва Автономныг Совет Социалистиг Республика кылдыр эде тургустунар байдалды тургускан. Социализм дээш демиселдиң чорудулгазында тыва улус социалистиг нация болуп хевирлеттинип тургустунган.

Улус ажыл-агыйынга болгаш культура тургузуушкунунга чедиишкиннери, улустарның найыралын быжыглаарынга салыышкыны дээш Тыва АССР Ленин ордени болгаш Улустарның найыралы орден-биле шаннаткан. Республиканың тугунда ол орденнер—бистин ниити чоргааралывыс болгаш коммунизм дээш чаа-чаа үүлекеректер будурулге күчүлүг идиг болуп турар. Тываның эн-не сураглыг он дөрт кижилериге Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывыскан. Улус ажыл-агыйының болгаш культураның чүс ажыг мурнакчылары Ленин ордени-биле шаннаткан. Чүгле тоску беш чылда безин 1500 ажыг ажылчыннар, колхозчулар болгаш интеллигенцияның төлөөлекчилери күш-ажылчы чедиишкиннери дээш орденнер болгаш медальдар-биле демдеглеткеннер.

Эштер! Республиканың ажылчы чоннары Совет Тываның 30 чылын Коммунистиг партияны болгаш Совет чазакты долгандыр кажангызындан-даа сырый каттыжын, политиктиг болгаш күш-ажылчы улуг кедурлүүшкүнүг байдалга утканы. СЭКП ТК-ның партияга, совет улуска Кыйгырынга харыы кылдыр олар социалистиг чарыштыг дээштиг калбарткаш, күрүне планнарын болгаш боттарынга алган социалистиг үлүүлгелерин күүседир талазы-биле эки түңнелдерни чедип алган.

Тодарадыкчы 1974 чыл, агаар-бойдустун эң таарымча чок байдалдары турза-даа, ниитизи-биле биске колхоз-совхоз будурулгезиниң улам ынай өзүлдезиниң чылы болуп демдеглеттинип турар. Көдээ ажыл-ишчилериң шудургу күш-ажылының ачызында мал ажылының продуктуларын будуреринің база садарының улус ажыл-агый планнары чедиишкиниг күүсеттинип турар. Тос айларың планындан ажыр 1400-тен хөй тонна эттти, бир муң тонна сүттү күрүнеге саткан. Сөөлгү чылларда бир-ле дугаар дук садарының планы хуусаа бетинде ажыр күүсеттинген, ону эрткен чылдың бо үезинге бодаарга 300 тоннаны хөйну саткан. Ол дээрге хойжуларның улуг чедиишкини-зир.

Планнар күүселдези мыйыстыг бода мал биле хойнуг баш санының өзүлдези-биле чергелештир чоруп турарын чугулаалаар херек. Хожудап турган районнарның болгаш ажыл-агыйларның саны ийи катап эвээжээнин демдеглээри чугула. Тес-Хем, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик районнарның малчыннары, «Тес-Хем», «Тээли», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Алдан-Маадыр», «Кызыл тараачын» совхозтарның, Эрзинниң Ленин аттыг, Таңдыда «Коммунизминиң герели», Каа-Хемде «Тинелге» колхозтарның коллективтери эң дээре көргүзүүлерни чедип алганнар.

Эрткен чылын төрүүр үүс хойга онаштыр үүс ажыг хураганны 80 хойжу алган болза, бо чылын оларның саны 186 четкен. Оларның дыка хөйү, ылаңгыя Ооржак Доржу үүске онаштыр 151, Иван Сафонов—143 хураганны алгылаан болгаш хураган өстүрер талазы-биле хууда беш чыл планнарын күүседипкеннер. Мурнакчы инек кадарчыларының, саанчыларының, ивижилериниң хүрээлеңи база дыка өскен, оларның аразында саанчылар Зоя Седипей, Валентина Долганина, Зинаида Реодько болгаш өскелер-даа боттарының хууда беш чыл планын бо чылын күүседипкен.

Бо чылын берге байдал турбуже, бистиң механизаторларывыс, хову ажылдакчылары ажылынга чүткүлдүүн болгаш шыдамык туруштуун көргүзүп турар. Амгы үеде колхозтар болгаш совхозтар ажаап алышкынны колдуунда доосканы, күрүнеге 23 муң тонна тараа садар талазы-биле партияның болгаш чазактың даалгазын күүсеткеш, үрезинни уруп алган болгаш мал чемин болдунар аргалар-биле белеткеп шыдаан. Ам колхозтар болгаш совхозтар коллективтериниң, бүгү көдээ ажыл-ишчилериниң, партия болгаш совет, ажыл-агый органнарының мурнунда онза чугула сорулга болза, мал кыштагладышкының чедиишкиниг эрттирери, орта бүгү-ле бар материал-техниктиг, чем болгаш өскедаа курлавырларны билдилиг болгаш кампыг ажыглаары болур.

Үлетпүр будурулгелериниң коллективтери Совет Тываның 30 чылын төлептиг уткуур дээш чарышпышаан, тос айларның будурулге программазын ажыр күүседип, продукция будурерин 7 хуу көвүдеткен, эрткен чылдыңга бодаарга, оон сайгарылгазын 6,6 хуу көвүдеткен.

Чаа техниканы болгаш күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаарының талазы-биле хемчеглерни шинээдип алганы, ажылыннарның күш-ажылын энергия-биле чөвсеглээрин база фонд-биле хандырарын көвүдеткениниң ачызында күш-ажылдың будурукчүлүү дыка өскен. Ол 1973 чылга бодаарга 7,9 хуу өскен.

Республиканың тудугжулары капитал салыышкының шинээдип алырын болгаш кол фондуларны ажыглалга киирерин элээн көвүдеткен. Улус ажыл-агыйының өскедаа адырларының ажылдакчылары ажылга база багай эвес көргүзүглерни чедип алган.

Даг-дүгү арыглакчыларын, Хову-Аксы биле Терлиг-Хаяның металлургтарының, Кызылдың болгаш Чадаананың хөмүр-дашчыларының, Ак-Довуракты тудугжуларының, Улуг-Хем ыяш ажылагыйының болгаш алгы заводунун ажылчыннарының, «Тыва кедээ тудуг» трестің автобаазазының чолаачыларының, Чадаана хоорайның коммунал ажыл-агыйының, Барыын-Хемчик биле Таңдының садыг ажылдакчыларының болгаш оон-даа өскелерниң адрезинге хөй-хөй чаагай сөстерни чугаалап болур.

Совет Тываның байырлалын чүс-чүс ажылчыннар болгаш тудугжулар, транспорттун болгаш өске-даа адырларның ажылдакчылары кайгамчыктыг күш-ажылчы чедиишкиннер-биле үткүп турар. Оларның аразында Каа-Хемнин хөмүр-даш разрезинин экскаватор машинизин Николай Андрианов, «Тыва кобальт» комбинаттың аппаратчиги Кызыл-оол Оюн, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чолаачызы Семен Туровец, Кызыл-Маажалык туйбу заводунун ажылчыны Станов Сурунмаа, Кызыл хоорайның ийиги АТБ-зинин чолаачызы Олег Комбуй-оол болгаш оон-даа өске дыка хөй кижилер ам 1975 болгаш 1976 чылдарның үлүүнде ажылдап турарлар.

РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиуму биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиуму күш-ажылчы чедиишкиннери дээш Совет Тываның 30 чыл оюнда ажылчы чоннарның он-он мурнакчы коллективтерин, улус ажыл-агыйының болгаш культураның бөлүк ажылдакчыларын Хүндүлел бижиктер-биле шаннаан, чамдыктарына хүндүлүг аттарны тывыскан. СЭКП обкомунун, республиканың Дээди Совединин Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң өмүнээзинден шаннатканнарга, байырлал мурнунун чарыжының бүгү тиилекчилерине чүректиг ханызындан байыр чедирерин, күш-ажылга чаа-чаа улуг чедиишкиннерни, кадыкшылды болгаш аас-кежикти оларга күзээрин чөпшээреп көрүңер.

Эргим эштер! Шапкын хөгжүлдениң болгаш чечектелиишкинин үжен чыл дургузунда оруун улуг Ленинниң партиязының удуртулгазы-биле акы-дуңма совет улустар-биле кады эрткенин Тыва АССР-ниң ажылчы чоннары улуг чоргаарал-биле көрүп турар.

Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунда чедип алдынган чедиишкиннер-биле чергелештир амгы-да база перспективитиг-даа сорулгаларда дыка хөй шиитпирлеттинмээн айтыырлар бар дээрзин коммунистер, республиканың бүгү ажылчы чоннары эки билир.

«Тоску беш чыл планнарын күүседири болгаш ажыр күүседири дээш демисел заводлар, фабрикалар, шахталар, рудниктер болгаш тудуглар коллективтериниң, транспорт организацияларының, көдээ ажыл-агый ажыл-ишчилериниң дайынчы лозунгу болур ужурлуг» — деп, эш Л. И. Брежнев Новороссийскиге чугаалаан. Ол айтыышкынны ургулчу сактып чоруур, ону бодувустун хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгавыска удуртулга болдурар ужурлуг бис.

Ниитилел будурулгезиниң ажыктыын улам ынай бедидери, үлетпүр, транспорт будурулгелериниң, тудут организацияларының, колхозтарның болгаш совхозтарның ажылында шынар көргүзүглерни экижидери партия-совет, ажыл-агый органнарының, бүгү ажылчы чоннарның кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг.

Культураны, улус өөредилгезин, кадык камгалалын, амыдырал хандырылгазын болгаш улус ажыл-агыйының оон-даа өске адырларын улам ынай хөгжүдери-биле холбашкан айтырыгларже доктаамал кичээнгей салза чогуур.

Массаларның хөй-ниитичи медерелин бедилери оларның марксисчи-ленинчи үзел-бодалын хевирлээри эң чугула сорулгаларның биреэзи болуп келген болгаш болуп артар-даа. Бүгү идей-политиктиг ажылды күштелдирерин, идеология фронтузунун бүгү звеноларының дайынчы арга-шинээзин бедидерин чайгылыш чок чедип алыры эргежок чугула.

Эштер! Совет Тываның ажылчы чоннары боттарының амыдыралында кайгамчыктыг байырлалды демдеглевишаан, боттандырган социалистиг чаартылгаларның өндүр улуунга сеткилиниң ханызындан өөрүп, боттарының улуг аас-кежии, ёзулуг катап төрүттүүгени болгаш чечектелиишкиниң дээш Коммунистиг партияга, Совет чазакка акы-дуңма бүгү совет улустарга улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип турар.

СЭКП-ниң XXIV съездизинин төөгүлүг шиитпирлерин, тоску беш чылдың планнарын боттандырарынга күжүвүстү болгаш энергиявысты харам чок бээрвисти, улустарның найыралын могаг-шылаг чок быжыглаарывысты, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының болгаш культураның күштүг өзүлдезин чедип алывысты база аңаа үндезилээш, коммунизм дээш демиселге боттарывыстың улуг-хуузунуң ханызындан ЦЭКП Төп Комитединге, Совет чазакка, Төп Комитеттің Чингине секретары эш Леонид Ильич Брежневтиң бодунга бүзүредирин чөпшээреп көрүңер.

Коммунизм тургузукчузу — хөй национал ыг совет улустун улуг Ада-чурту — Совет Социалистиг Республикалар Эвилели делгерезин!

Бистин Төрээн чүртүвүстүн улустарының бүзүлбас акы-дуңма найыралы делгерезин!

Коммунизм дээш демиселге совет улустун мерген удуртукчузу болгаш организакчызы —Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязынга алдар!

• • •

Совет Тываның 30 чыл юбилейинге холбаштыр келген делегацияларның удуртукчулары —СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП-нин Бурят обкомунуң бирги секретары **А. У. Мологовев**, академик **Н. А. Пилюгин**, Калмык АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазы **Л. М. Бадмахалгаев**, СЭКП-нин Якут обкомунун секретары **И. А. Матвеев**, СЭКП-ниң Красноярск крайкомунун секретары **П. Г. Макеева**, СЭКП-ниң Даг-Алтай обкомунун бирги секретары **Н. С. Лазебный**, ВЛКСМ ТК-ның секретары **В. С. Ярошовец**, Иркутск облкуусномунун даргазының оралакчызы **И. М. Мельников**, Хакас облкуусномунун даргазы **В. А. Угужаков**, Чита облкуусномунун даргазының бирги оралакчызы **А. И. Поливин**, Забайкальениң кызыгаар шериг округунун делегациясының удуртукчузу **И. А. Скотников**, Сибирь шериг округунун делегациязының удуртукчузу **Г. И. Демидков** олар байырлыг хуралдың киржикчилеринге, Тыва АССР-ниң бүгү ажылчы чоннарынга чүректиг ханызындан изиг байырны чедирген.

Акы-дуңма Моол Арат Республиканың Совет Тыва-биле кожа-хелбээ аймактарының делегацияларының удуртукчулары—МАРН-ның Убсанур аймак комитединиң бирги секретары эш **Бизья**, МАР-ның Кобдо аймак күүскомунун даргазы эш **Хавдал**, МАРН-ның Завхан аймак комитединиң бирги секретары эш **Бегзсүрэн**, МАРН-ның Баян-Ульгий аймак комитединиң секретары эш **Цээрен** олар база байырлыг хуралдың киржикчилеринге болгаш оларның нүүрүнде Совет Тываның бүгү ажылчы чоннарынга моол улустан акы-дуңманың изиг байырын дамчыткан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын арыглал фабриказының регулировщиги, ССРЭ-ниң Дээди Совединин депутады **А. И. Седип**, С. К. Тока аттыг совхозтун хойжуу, Социалистиг Куш-ажылдың Маадыры **У. А. Бавун-оол**, ийиги АТБ-нин комсомолчу-аныяктар бригадазының бригадири **Виктор Шабалин**, Күрүненің Кызылда педагогика институдунун башкызы **Е. Б. Салзынма** олар Совет Тываның 30 чылынга холбаштыр СЭКП Төп Комитединин, ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунун болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинин байырлыг чагаазында бистин республиканың ажылчы чоннарының ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга чедип алган улуг чедиишкиннерни бедии-биле үнелээни дээш партияга болгаш чазакка сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиришкини илерегейлээн.

СЭКП Төп Комитединге, ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунга болгаш ССР Эвилелинин Министрлер Чөвүлелинге байырлыг чагааны хуралдың киржикчилери диңмиттиг, ургулчулелдиг адыш часкап, аажок улуг кедурлүүшкүн-биле хүлээп алган.

СЭКП обкомунун болгаш республиканың Дээди Совединин Тыва Автономныг Совет Социалистиг Республиканың 30 чыл оюнга турасказаткан каттышкан байырлыг хуралы хаглынган деп чарлаан.

Совет Эвилелинин күрүне гимнизи залга чаңгыланып үнген.

Байырлыг хуралдың түңнелинде Совет Тываның уран чүүл мастерлериниң улуг концерти болган.

ЧУРУКТА: байырлыг хурал үезинде.

● ийиги арын. ● 1974 ч. октябрь 12 Ш

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Тыва область комитединге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге

Эргим эштер!

Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп алганының хүнүнден бээр 30 чыл болган оюн таварыштыр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Москва хоорай комитеди болгаш ажылчы чоннар депутаттарының хоорай Совединиң күүскому республиканың бүгү ажылчы чоннарынга бүгү коммунистерниң, бүгү москвачыларның өмүнээзинден түрүктүг ханызындан байыр чедирип тур. Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп алганы тыва улустуң амыдыралынга төөгүлүг болуушкун болган.

Тываның ажылчы чоннары бистиң улуг Төрээн чурттувустуң улустарының хөй национаалдыг өг-бүлезинге эрткен үжеи чыл дургузунда экономика болгаш культура тургузуушкунунга улуг чедишкиннерни чедип алган. Ол чедишкиннер ленинчи национал политиканың тиилелгезин бүзүрелдиг бадыткап, чуртувустуң бүгү улустарын болгаш националдарын хөгжүдүп, чечектелдиреринче Коммунистиг партияның доктаамал сагыш салып турарын чайыннанчак херечилеп турар.

Тываны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алганының турасказалдыг 30 чыл юбилейниң хүнүнде Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Москва хоорай комитеди болгаш ажылчы чоннар депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскому найысылалдың коммунистериниң, ажылчы чоннарының, бүгү москвачыларының өмүнээзинден силерге, Тываның ажылчы чоннарынга изиг байыр чедирип, коммунистиг тургузуушкуннуң-улуг планнарын амыдыралга боттандырары дээш демиселге чаа-чаа чедишкиннерлиг болуруңарны күзеп тур.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ МОСКВА ХООРАЙ КОМИТЕДИ. АЖЫЛЧЫ ЧОННАР ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ МОСКВА ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ КҮҮСКОМУ.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Тыва область комитединге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге Бүгү-эвилелдиң Аныяктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелиниң Тыва область комитединге

Эргим эштер!

Совет Тываның 30 чыл ою—төөгүлүг болуушкун-биле холбаштыр республиканың бүгү ажылчы чоннарынга, коммунистерге болгаш комсомолчуларынга Бүгү-эвилелдиң Аныяктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелиниң Төп Комитеди чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип тур.

Шаанда хожудаңгай чер чораан Тыва ажылчы чоннарының күзел-чүткүлүн ёзугаар, Советтер чуртунуң акы-дуңма улустарының дузазы-биле сайзыраңгай үлетпүрлүг болгаш көдээ ажыл-агыйлыг республика кылдыр хөгжүй берген. Ооң эртем, культуразы чечектелген. Ол чедишкиннер партия организациязының удуртулгазы-биле республиканың ажылчын аңгызының, колхозчу-тараачыннарының болгаш интеллигенциязының шудургу ажылының түңнели болган.

Совет патриотизмниң болгаш пролетаржы интернационализмниң чаагай чаңчылдарынга кижизиткен Тываның комсомолчулары болгаш аныяктары шалыпчы ажылы, коңчуг эки өөредилгези-биле республиканың экономика, культура хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирип, партияның хөрээнге ынчызын, Төрээн чуртуң мурнунга хүлээлгезин ханызы-биле медереп билип турарын херек кырынга бүзүредип көргүскен.

СЭКП-ниң XXIV съездизиниң төөгүлүг шиитпирлерин амыдыралга боттандырар, тоску беш чыл планының онаалдаларын күүседир дээш демиселге күш-ажылчы чаа-чаа чедишкиннерлиг болуруп Тываның ажылчы чоннарынга күзедивис.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика делгерезин!

Бистиң бүгү тиилелгелеривистиң сорук киирикчизи болгаш организакчызы — Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга алдар!

БҮГҮ-ЭВИЛЕЛДИҢ АНЫЯКТАРЫНЫҢ ЛЕНИНЧИ КОММУНИСТИГ ЭВИЛЕЛИНИҢ ТӨП КОМИТЕДИ.

ТРАНСПОРТ, ХАРЫЛЗАА, ЧУРУЛГА УРАН ҮҮЛҮНҮҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА ТЫВА АССР-НИҢ ХҮНДҮЛҮГ АТТАРЫН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Транспорт талазы-биле ачы-хавыяазы дээш:

Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы атты

Марат Агбанович **Ашак-оолга**—Ленин орденниг Енисей пароходствозунуң Кызылда пассажирлериң район эргелелиниң капитан-механиги.

Владимир Борисович **Бобровка**—Кызылдың № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Ромазан Дзабоевич **Козыревке**—Тываның каттышкан аэропортунун сөөртүлге килдизиниң начальниги.

Олег Сарыгларович **Комбуй-оолга**—Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сүлүм Санданович **Чоодуга**—«Тес-Хем» совхозтуң чолаачызы.

Харылзаа талазы-биле ачы-хавыяазы дээш:

Тыва АССР-ниң харылзааның алдарлыг ажылдакчызы атты

Зоя Дадар-ооловна **Ховалыгга**—Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажында харылзаа салбырының начальниги.

Вера Константиновна **Щепановскаяга**—Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң сорттакчызы.

Чурулга уран үүлүнүң талазы-биле ачы-хавыяазы дээш:

Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу атты

Леонид Демидович **Протасовка**—Тыва республиканың чурулга мастерскаязының чурукчузу.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
Б. ДОЛЧАҢМАА.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
С. КРАСНЫЙ.

Кызыл хоорай,
1974 чылдың октябрь 7.

ТАЙБЫҢ ХЕРЭЭНГЕ УЛУГ САЛЫЫШКЫНЫ ДЭЭШ

Улустарның Найыралы орден тайбың камгалалының Совет Комитединиң тугунда

Октябрь 10-да Тайбың камгалалының совет комитединге Улустарның Найыралы орденни тайбың талалакчыларының совет конференциязынга тыыскан. Совет хөй-ниитиниң тайбың дээш, делегейниң айыыл чок дүрүү болгаш кады ажылдажылгазы дээш демиселге улуг салыышкыны дээш, тайбыңче түткүлдүг күштерниң бүгү делегейге шимчээшкининге үре-түңнелдиг ажылчорудулгазы дээш, а ол ышкаш ооң тургустунганындан бээр 25 чылынга холбаштыр тайбың талалакчыларының Совет комитединге ол бедик шаңналды тывыскан.

Эвилелдер бажыңының Колонналыг залынга бүгү республикаларның, крайларның болгаш областарның бир муң ажыг делегаттары — бистиң чурттуң бүгү националлары-ның төлөөлекчилери, министрлер, хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, эртемнин, культураның ажылдакчылары чыылган. Дыка хөй аалчылар, Тайбыңның Бүгү-делегей Чөвүлелиниң төлөөлери, социалистиг чурттарның тайбың талалакчыларының төлөөлекчилери аңаа база олурганнар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, СЭКП ТК-ның секретары Б. Н. Пономарев чыылганнарга чүве чаагаалааргa, оны олар чылыы-биле уткаан.

Партия Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң, Совет чазактың даасканын ёзугаар ол конференцияның киржикчилеринге, Тайбың камгалалының совет комитединге бедик шаңнал дээш изиг байыр чедирген.

Тайбың камгалалының совет комитеди бодунуң тургустунганының баштайгы үезинден эгелээш, бо хүннерге чедир тайбың талалакчыларының бүгү улусчу байдалын, бистиң социалистиг ниитилевистиң бүгү социал кезектериниң болгаш бөлүктериниң тайбың дээш демиселге киржилгезин тодаргайы-биле бадыткап, көргүзүп келген. Бо дээрге, дайын деп чүвени көөр хөңнү чок, ооң хоразын билир хостуг болгаш тываынгыр күш-ажылчы кижилериң шимчээшкини бооп турар.

Бистиң тайбың политикавыс — арга-мегениң айтырыы эвес. Ол—түр болуушкун база эвес — деп, оратор чугаалаан. Ол дээрге, партияның болгаш Совет күрүнениң делегейге бүгү ажыл-чорудулгазының ең чугула амыдыралчы принципиди-дир.

Быжыг тайбыны бактаадып тургузары дээш, тайбың кожа-хелбээ догуннаашкыныңың принциптерин быжыы-биле боттандырар, улустарның айыыл чок болур чоруун хандырар дээш совет улус болдунар-ла чүүлдерни кылып турар. Ооң-биле кады совет улус бүгү делегейге төөгүлүг ужур-дузалыг хүлээлгезин база күүседип турар. Бо бүгүнү даштыкы чурттарының улустары улам-на калбаа-биле медереп, билип турар апарганы чугула-дыр. Ынчаңгаш чер бөмбүрзээниң бүгү-ле булуңнарындан чүс-чүс төлээлериң кээп турарының ужуру-даа ында. Совет улус тайбың, тургузукчу күш-ажылды кылып турар, оларның бүгү-ле күш-шыдалы чаа ниитилелди тургузарынче угланган деп чүвени олар көрүп турар.

Делегей айтырыгларының талазы-биле бистиң партияның ленинчи угланыышкыны бүгү совет кижилериң чаңгыс аай эп-сеткилдиг деткимчезинге даянып-даа турар. Ооң колкол эчис сорулгалары СЭКП-ниң XXIV съездизиниң шиитпирлериндe айыттынган.

Ол дээрге, бистиң чуртка коммунистиг ниитилелди тургузарынга даштыкы талазы-биле ең таарымчалыг байдалдарны тургузарының дугайында сагыш салыышкын-дыр.

Ол дээрге, социализм чурттарының чаңгыс эвин, сырый каттыжыышкынын, акы-дуңма ёзузунуң найыралын улам быжыглаарынче чайгылыш чок чүткүл-дүр.

Ол дээрге, улустарның национал-хосталга дээш демиселиндe өскерлиш чок эп-сеткил каттыштырылгазы-дыр.

Ол дээрге, бүгү-ле агрессчи, империалистиг күштерге шиитпирлиг ойтур шавыышкынны кылбышаан, аңгы-аңгы ниитилел тургузуглуг күрүнелер-биле тайбың кожа-хелбээ догуннаарының принципин чайгылыш чок камгалаары-дыр, кижи төрелгетенни делегейниң чаа дайынының кыжаныышкынындан камгалаары дээш демисел-дир.

Партияның Төп Комитеди, ооң Политбюрозу, Төп Комитеттиң Чиңгине секретары эш Л. И. Брежнев ол эчис чаагай сорулгаларны амыдыралга боттандырыр чорудары дээш могаг-шылаг чокка ажылдап турар. Бистиң партиявыс, Совет күрүне бүгү совет улустуң эрге-ажыктарын ёзугаар тайбыңче угланган орук-биле моон-даа соңгаар чайгылыш чок чоруурунга шиитпирлиин Леонид Ильич чоокта чаа Берлинге бодунуң ханы уткалыг, чайыннанчак чугаазынга база катап бадыткаан.

Дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарын соксаал чокка үрүлчүлеп, оны делегейниң бүгү-ле булуңнарынга нептередириниң эргежок чугулазын чугаалааш, Б. Н. Пономаревтуң уламчылааны:

— Совет Эвилелиниң тайбың саналдары турбуже, база дүшкүүрлүг чорук чавырлып турда чамдык чөрлерде атомнуг шенелделерни кылып, черниң агаарының хирленип, хорааналып турары-биле, хөй-хөй хевирлиг боо-чепсектиң улам-на дагландыр мөөнеттиниң турары-биле эптежип черле болбас ужурлуг. Чогумна ооң ужурундан дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарыбиле чергелештир дайын белеткелиниң дүшкүүрлүг чоруун база чавырылдырарынче кыйгырыг онза күштүү-биле чаңгыланып турар апарган. Дайынга материалдыг белеткелге улур демиселди улам калбартыр апаар. Леонид Ильич Брежнев мынча деп чугаалаан: «Тайбыны күзээр болзунза — тайбың политиказын чорут, ол политика дээш демисеш! Ол дээрге, бистиң социалистиг даштыкы политикавыстың угланыышкыны бооп келген, болур-даа болгаш моон-даа соңгаар ындыг болур!» Бо кайгамчыктыг кыйгырыг бүгү совет кижилерни, бистиң чуртта тайбың дээш бүгү демиселчилерни сорук киирип турар. Оларның идепкейиниден, шыңгыы демиселиниден кижи төрелгетениң даартагы хүнү хамааржыр дээрзин олар билип турарлар.

Б. Н. Пономарев ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Чарлыын номчааш, залга олурганнарның диңмиттиг адыш часкаашкыны бооп турда, Тайбың камгалалының совет комитединиң тутунга Улустарның Найыралы орденни кадаан.

Тайбың камгалалының совет комитединиң даргазы, делегейниң «Улустар аразынга тайбыны быжыглаары дээш» Ленинчи шаңналының лауреаты Н. С. Тихонов харыы сес ап, чүве чугаалаан.

Бо хүн тайбың дээш совет шимчээшкининиң төөгүзүнге улуг, уттундурбас хүн бооп кирер деп, ол чугаалаан. Тайбың камгалалының совет комитедин Улустарның Найыралы орден-биле шаңнааны дээрге, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Совет чазак тайбың талалакчыларының патриоттуг чаагай ажыл-чорудулгазын кайы хире бедик үнелеп турарының херечизи кылдыр көрүп турар бис. Ам бистиң хамыктың хүндүлүг хүлээлгевис СЭКП-ниң XXIV съездизиниң хүлээп алганы Тайбыңның төөгүлүг программазын амыдыралга боттандырары дээш улам улуг күш-биле демисежиривис болур.

Тайбының совет талалакчылары тайбыңның өндүр-улуг хөрээнің тиилелгези дээш демиселге боттарының салыышкының моон-даа соңгаар улам улгаттырарын Коммунистиг партияның Төп Комитединге, Төп Комитеттиң Политбюрозунга болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Л. И. Брежневтиң бодунга Н. С. Тихонов бүзүредип чугаалаан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде болгаш облпрофчөвүлелде

НИИТИ КУЛЬТУРАНЫ БЕДИДЕР, ЧААГАЙЖЫДЫЛГАНЫ ЭКИЖИДЕР ДЭЭШ

Совет Тываның 30 чыл оюнга алдар кылдыр ниити культураны бедидер болгаш чаагайжыдылганы экижидер талазы-биле көдээ чурттакчылыг черлериң көрүлде-конкурузунуң түңнелдерин республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш облпрофчөвүлелдиң президиуму көрген. Көдээ болгаш суур Советтери, оларның күүскомнары, депутаттары, активи социалистиг чарыыты организастап, республиканың юбилейин төлептиг уткуур дээш организакчы ажылды элээн бедидип, ажыл-агый болгаш культура-амыдырал тургузуушкунунга боттарының ажыл-чорудулгазын күштелдирип, Советтериң мурнунда сорулгаларны шиитпирлээринге чурттакчы чонну идепкейлиг хаара тутканын Министрлер Чөвүлели болгаш облпрофчөвүлелдиң президиуму демдеглээн.

Көрүлде-конкурска Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык, Каа-Хем районнуң Бүрен-Хем суурларының чурттакчылары эки көргүзүглерни чедип алган. «Хемчик» совхозтуң төөгүзү Эрги-Барлык суурда чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга талазы-биле улуг ажылды чоруткан. 2 муң дөс ыяшты болгаш үнүштерни олуткан. Суурнуң ийи кол кудумчузунуң херимнерин бүрүн чаартканын. Чайгы үеде сес кудукту септеп, бир чаа кудукту каскан. Хөй-ниитиниң күжү-биле дөрт көвүрүгүү септээн, бир кудумчуну радиожуткан, паркты тарып олурткан болгаш оңгу классчылар аллеязын кылган. Кудумчуларның аргыжылга орууның байдалы эки, ногаан ыяштарны хөйү-биле өстүрген. Чурттакчы чоннуң 90 хуузу огородтуг. Суурнуң чурттакчы бүрүзүнге таарымчалыг байдалды тургускан, бүгү бажыңларны электрижиткен болгаш радиожуткан. Санитарлыг байдал чогуур деңнелде. Көдээ Советтиң депутаттарының, активиниң дузазы-биле массалыг воскресниктерни 6 удаа эрттирип, суур чаагайжыдылгазын болгаш ногаанчыдылгазын чоруткан. Чурттарының, социал-культураның объектилерин хөйү тудуп турар апарган.

Депутаттарының, активтиң болгаш бүгү хөй-ниитиниң ниити культураны бедидер, суур чаагайжыдылгазын экижидер талазы-биле чоруткан хөй талалыг, улуг ажылының түңнелинде күш-ажылдың сагылга-чуруму быжыкган, планныг онаалдаларны күүседиринге чоннуң идепкейи бедээн. «Хемчик» совхоз бо чылдың тос айларында күрүнеге эзт, дүк, сүт садар талазы-биле планын чедишкининг күүсеткен. Эрги-Барлык көдээ Соведи чондан эзт, дүк садып алырының планын ажыр боттандырган.

Каа-Хемниң Бүрен-Хем суурда база улуг ажылдар кылдынган. Бо чылын суурнуң чурттакчылары бир муң ажыг дөс ыяшты болгаш чадаң үнүштерни олуткан, чурттакчыларның хөй кезин бажыңнар чаңынга чечектерни өстүрген. Чурттарга бажыңларын, кудуктарны септээн. 650 дөрбелчин метр чурттарга шелүн ажыглалга киирген. Суурнуң төвүнде 0,5 га сесерликти кылган. Чаагайжыдылга талазыбиле комплексилиг планны бүгү көргүзүглер аайы-биле күүсеткен. Чоннуң садыг, медицина, культура-амыдырал хандырылгазы экижээн. «Бурунгаар» совхозтуң бүгү хой-жуларын суурждар дээш суурга чаагайжыттынган чаа кварталды малчынларга тутканын.

Бүрен-Хем көдээ Соведи ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга удуртулганы экижидип, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, социалистиг хоойлу-дүрүмүү быжыглаар талазы-биле ажылды идепкейжиткен, «Бурунгаар» совхозтуң ажыл-ишчилери күрүнеге эзт, дүк садарының тос айлар планын ажыр күүсеткен.

Ынчалза-даа көрүлде-конкурсту организастаанында четпестериң барын Министрлер Чөвүлели болгаш облпрофчөвүлеллиң президиуму демдеглээн. Чөөн-Чемчик, Тес-Хем, Бай-Тайга болгаш өске-даа чаңдык районнарда чурттакчылыг көдээ черлериң аразында чарышты кошкак организастап, ооң түңнелдерин хөй-хөй биллиңнир, көскү болдурарын чедип албаан. Чаагайжыдылганы, чурттакчы чон ортузунга кижизидилге ажылын чогуур деңнелге четпес чоруткан. Өске-даа четпестериң барын Министрлер Чөвүлелиниң болгаш облпрофчөвүлелдиң президиумунуң хүлээп алган доктаалында демдеглээн.

Ниити культураны бедидер болгаш чаагайжыдылганы экижидер талазы-биле чурттакчылыг көдээ черлериң көрүлде-конкурузунуң тиилекчизи кылдыр **Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык суурну санааш, аңаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугун болгаш 400 рубль шаңналды** тыпсыр деп шиитпирлээн.

Ийиги черни эзлээн **Каа-Хем районнуң Бүрен-Хем суурга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш облпрофчөвүлелдиң шилчиир Кызыл вымпелин база 150 рубль шаңналды** тыпсыр деп көрген.

БАШТАЙГЫ ХООРАЙЫМ

Амыдыралым оруунга баштай-ла Кызыл таваржын келген чүве.

Мээң бо хоорайым улуг Сибирь хеми — Улуг-Хемниң эриинде, делегейниң ең улуг Азия дивиниң дал ортузунда турар деп чүве чугаалаксаныгыт. Оны ооң чогум адаттыганындан бир янзы, ооң-биле терлежир уткалыг кылдыр адап база болур турган ийик.

Кызылды ең баштай-ла 1919 чылда күүнү көрген мен. Ынчап коштар башкарган хөй улаачылар-биле хады Бай-Хаактан партизаннарның эмнелге черин— балыглатканнарны, эмнелге ажылдакчыларын көжүржүп чораан мен: Кравченко биле Щетинкининиң партизан шерии ынчан Кызылга есаул Бологовтуң ийи муң кижилиг колчак шериин баскаш, Саян ажып чанар деп барган чүве.

Хоорай турумчуп алгандан бээр беш-ле чыл болган, ынчангаш, ылаңгыя тулчуушкун соонда ооң көстүр аян-шинчизи-даа хиреліг. Ооң четче, чартык ийи кудумчузу бар. Ында хүлүг өрт-халап истери көстүп чыткылаар. Революция мурнунда чаа тудуг-суур тургустуна берген черге чайлаш чок-ла көстүр аян-шинчи болу берген бичин хүрээзиреш, колчактарның Кызылче халдап турган, оң талакы эриктен даг үгер-боолары-биле дамдыкталдыр боолап каапкаш каш борбак чуртталга бажыны көстүп тургулаар чоржук.

Хоорайга ооң соонда чээрби ийи чылда часкаар ыжын база бир келген мен.

Аныяк республика биле ооң найысылалынга ол онза чыл болган: бо черни эжелей тыртып алыр, ооң соонда моон Совет Россиянын девискээринге халдаар деп ораладып турган генерал Бакинниң эмгежок хөй кижилиг ак-дээрбечилерин тыва чепсектиг күштер Кызыл Шериниң дузазы-биле эрткен чыл адакталып турда баскан,— тайбың тургузуушкун эгелээр дей берген чыл турган.

Кызылга ыяш болгаш демир болбаазырадыр мастерскаялар тургустунуп эгелел турган. Ол бүдүрүлге черлериңе электри күжү агаар дег эргежок чугула апарган. Хоорайның эргечагырга черлери ооң баазазын тургузуп эгелей берген. Революция мурнунда алдын казар бай Железнов Таспы хемниң бажында Кара-Хемге ол үнелиг металлды казар ажылын калбартып турган. Ол хемге ынчан күүлүг диртир бус котёлу турган. Оон ону кышкы орук-биле Кызылга сөөртүп эккээр деп шиитпир үндүрген чүве. Ынчан ол сорулганы шиитпирлеп алыры база берге: котёлду бүдүүге сөөртүп эккеп алыр кандыг-даа машина чок. Кожазында суурларның тараачын чонунуң чиң сөөртүр транспортун олче мобилизастаар ужур таварышкан.

Тайгадан барык муң пуд кончуг улуг ол машинаны сөөртүүн үндүрер дээш, Атамановка (Суг-Бажы) суурдан мен база аъдымны шанактааш, эки тура-биле хапкан мен. Комсомолчу оол ынчанмайн канчаар!

Оон шоолуг-даа үр болбаанда, ол котёлувус көскү-хөрээниң шыдаар-ла шаа-биле шыжыгайдыр ажылдай берген, бодунуң хөделдирер бус-күжүн мастерскаларга, дээрбе биле генераторга бере бээрге, Кызылга Ильичиниң баштайгы лампочкалары чырый хона берген!

Хоорайывыстың ол энергетика болгаш бүдүрүлге белдирги бир бичин бажыңга ажылдап эгелей берген. Ол бажың Улуг-Хем эриинде «Эрги эмнелге черинің» чаңында амдаа бар. Чаагай чолдуг тыптып келген ол бажыңы хоорайывыс чону ынчалдыр эргелеп адап турар. Бус үндүрүп бээр чер-биле кожа аар чуурттуштырыг дээрбе шимээргеп ажылдааш, хоорай чонунга кончуг чаагай кызылтас далганын берип турар апарган чүве.

Оон үш чыл эрткенде Кызылга түр ажылчыннап үш ай чурттаан мен. Чурттажым болгаш өнүүм Иван Ильич Бычков-биле кады дээрбеге чүдүркүүлеп, шөлөөнивисте хоорай ажыл-агыйының эриктe ыяжын доорап, ооң алдын уургайының ажыччынарының хөм ийиктерин даарап берип турган бис. (Бычков ам Адачурт дайынының нивалиди, база Кызылда чурттап турар).

Ынчан тургустунуп эгелээн Ленин кудумчузунга чиңге хоолайлыг дизель электростанциязы кежээниң-не тарыгайндыр ажылдаан турар чүве. Ол бажында ам А. С. Пушкин аттыг библиотека турумчуй берген.

База үш чыл эртап чорда, катап Кызылга кээп ажылдай берген мен. Германиядан келген хоочун коммунист Августт Карлович Зейдель-биле кады хоорай ажыл-агыйының хереллелдеринге ажыглаар чазыллыры чемзээ бүдүмелдер сөөртүп алгаш, Улуг-Хемниң ол чарында даштыг хаваакта кадагалаа черинге чедирип берип турган бис. (Зейдельдиң оглу ам Кызылда чурттап турар).

Ынчан хоорайның өзүп келгени ялдеп апарган. Ленин кудумчузунуң солагай талазынга тудуг ажылы шапкынчаан: нам школазы биле школа-интернаттың, чаа улуг клубтуг, ийи каът бажыңнары, Культура иамызының, оң талага— Тыва Төп Кооптуң универмаг бажыңнары чаражы кончуг бедий бергилээн. Хоорай биле республиканың хереглелдерин хандырып берип ажылдап турган аът, шары, шанак, терге транспортунга автомобиль транспорту база немешкен. Кызыл дээрге революция мурнундагы Белоцарск дег, эзнзиргей булуң эвес, кандыг-даа бол черле хоорай деп чүвени кижилериңи үнелээр бүзүреллиг ынчан автомашиналар эвээш-даа боя, база немере каалып турган.

Республика найысылалынга мээң чогум доктаамал чурттай берген үем 1934 чылдың эгезинде чүве. Хоорайга ынчан улуг автобүдүрүлге чери «Совтыв-транс», ыяш дилер, хем эттээр, кидис идик кылыр заводтар бар апарган. Улуг-Хем эриниң ак-көк суг делгеминге ооң «авыдайы», дизельдиг чиик катер көстүп келген; кызылчыларның спорт оюнлары — ылаңгыя чаңчылчаан хүреш маргылдаалары болур байыр-лаалдарын Доңмас-Сүгнүң хавак баарында эриинге эвес, харын хоорайның культура болгаш дыштанылга парыныга эрттирип турар апарган бис.

Үжен чыдар сөөлүреп турда совет хамаатыларның хоорай комитедин даргалап ажылдаар аас-кежиктиг болган мен. Ынчан Совет чазактың берген акша-хөрецизи-биле Кызылдың Культура бажыңын тудуп алган бис. Ол бажың республиканың хөгжүм-шин театры болу берген, амдыгаа чедир хоорай чонунга бараан бооп турар.

Ол чылдарның дургузунда хоорайга ТАР чазааның ийи каът бажыңын, 1943 чылда — Министрлер Чөвүлели биле СЭКП обкомунуң чараш даш бажыңын, дааранылга комбинадынын, күш-культура, спорт комбинадынын, Тыва Төп кооптуң бүдүрүлге черелериниң бажыңнарын, Кочетов кудумчузунга чуртталганың хөй квартиралыг ыяш бажыңнарын, ооң-даа өскелерни тудуп тургускан чүве. Хоорайга радио-телефонунуң, электри дамчыдылгазынын сырый четкизи тургустуна берген.

Совет Эвилелинге герман фашистер халдай бээрге, хоорайывыс база-ла бүгү республика дег, акы-дуңма совет улустуң талазынга шиитпирлиг турушкаш, бодунуң баштайгы немелде шериг күжүн Кызыл Армиянын хүрээлелиниге 1942 чылдың эгезинде-ле чорудуп берген, ооң бүдүн чартык чыл эртип турда, Кызылдан фронтуже тыва эки турачыларның аттыг шериг отряды чоруткан. Ол отряд алдарлыг дайынчы маадырлыг чоруктарны кылган. Дайынның бүгү үезинин дургузунда хоорайывыс фронтуга дайынчы тыва аттар, шериг хаактары белеткеп, совет дайынчыларга хөй санныг белектер чорудун бээринин төвү болу берген. Фронтуга белектер чедирип берген хөй санныг эшелоннарның бирээзин ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. К. Тока биле ам персоналдыг пенсионер, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры О. С. Лопсаңчап үдеп чораан.

Фронтуга үгер-бооларның дааштаары соксаалах турда-ла, Азия диптиң төвү Кызыл—Совет Тываның найысылалы болу берген. Ооң улузу совет улустарның акы-дуңма өг-бүлезинге бактаан кирген.

Оон бээр үжен чыл эртседаа, Кызыл кырыыаан. Харын шыдал-күжү хүннүң-не улам немежип, быжыгып, чалыыткап, улам чараш социалистиг хоорай бооп турар. Коммунизм тургузукчулары — совет кижилериң салым-чол оруктары келир чүс-чүс чылларда база ол хоорайга белдирлежип эртер!

М. ПАХОМОВ, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы.

ТЫВАНЫҢ БОЙДУЗУНУҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Тываның бойдузун болгаш бойдузунуң байлактарын шинчилеп, оларны ажыглалга киирер дугайында хөй ажылдарны орус база совет эртемденнер, аян-чорукчулар кылган. Оларның маршруттары Тываның девискээрин кыдыг-кызыгаарындан эгелээш, бүгү талаларынче нептереп, ховуларны, дагларны, сыннарны кежилгилээн. Ол эртемденнер Тываның үнүжүн, хөрзүнүн, казымал байлактарын, дириг амытаннарын, хемнер-хөлдерин, ажыл-агыйын, чоннуң ёзучаңчылын өөренип, шинчилеп турган.

Бо талазы-биле баштайгы ажылдарны Г. Н. Потанин, Г. Е. Грум-Гржимайло, Д. И. Клеменц, П. Н. Крылов, В. Л. Комаров болгаш өскелер-даа хөйү-биле кылганнар. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга кирген соонда совет шинчиленчилерден С. Э. Обручевти, К. А. Соболевскаяны, Б. Н. Лихановту, П. А. Шахунованы, М. В. Кирилловту, А. И. Янушевичини, А. И. Шретерни болгаш Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Иркутскиниң эртемшинчилел институттарының эртем ажылдакчыларын адап болур.

Совет шинчилекчилериңэртемденнериң аразындан Борис Николаевич Лиханов онза ылгалып турар. Совет географтарның иштинден бирле дугаарында ол Тываның географиязын ханызы-биле өөренип көрген болгаш ам-даа уламчылап шинчилеп турар. 1945 чылда Москва университедикиң география факультедин доскаш, Борис Николаевич дораан-на Тывага ажылдап келген. Ол үеден эгелээш, Лиханов Тывага ханызы-биле бердинип, ооң бойдузун, байлактарын барык-ла 30 чыл дургузунда өөренип, шинчилеп келген.

Борис Николаевич Тываның ыракны, кыдыг-кызыгаар девискээрлеринге Тожуга, Кара-Белдирге, Балыктыг-Хемге алдын шинчилээр «Золоторазведка» база «Тыва алдын» дээр организацияларга ажылдап турган. Ол үениң иштинде Борис Николаевич алдын чыдар ийи черни ажыткан. 1951 чылда Эртемнер академиязының География институдунуң аспирантуразынга өөренип кирген. Аспирантурага өөренип тургаш, Тываны шинчилеп турган комплекстиг экспедицияга киржип, Тываның бойдузунуң байдалын ханызыбиле өөренип көрүп турган. 1945 чылда «Тываның физиктиг географиязы» деп темага диссертацияны камгалааш, география эртемнериниң кандидаады деп атты чедип алган.

Бо эрткен үениң дургузунда Борис Николаевич Тыва-биле харылзаазын үспейн, маңаа үргүлчү кээп, Тыва дугайында тематиканы шинчилээрин уламчылап, ол тема талазыбиле илеткелдерни янзы-бүрү конференцияларга болгаш хуралдарга кылып келген. 1955 чылда П. А. Шахунова-биле кады «Совет Тыва» (республиканың бойдузун, чонун, ажыл-агыйын хары угда бижээн ажыл) деп номну, 1965 чылда ол-ла номну тыва дылга катап үндүрген.

1964 чылда үнген «Ортаа Сибирь» деп улуг номга Тываның бойдузунуң дугайында эгени база-ла Лиханов бижээн. Хоорайлар тудуунуң төлевилелин кылыр Москва институду Тывага болгаш Красноярск крайның мурнуу чүгүнде районнарга дыштанылга девискээрин эртемге үндезилеп тургузар дугайында ажылды чорудуп кылган. Ол ажылдарга Борис Николаевич базала киржип, Тожуга, Абаза-Ак-Довурак оруун дургаар туристер баазазын, келир үеде Саян далайының кыдыынга кандыг дыштанылга бажыңнарын тудуп тургузар дугайында бодунуң арга-сүмезин база киирген. Бо эрткен үениң дургузунда Борис Николаевич Тываның дугайында 20 ажыг янзы-бүрү материалдарны парлап, хуралдарга, конференцияларга Тываның бойдузун камгалаар, ооң байлактарын камныг ажыглаар дугайында илеткелдерни кылып турар Б. Н. Лиханов ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының География институдунуң эртем ажылдакчызы. Ол идепкейлиг ажылдап, Тыва дугайында темага доктор диссертацияны бижип турар.

Тываның Совет Эвилелиниң составынга киргеш, 30 чыл дургузунда кайгамчык чаагай, улуг чедишкиннерни чедип алганынга Б. Н. Лиханов ышкаш эртемденнер база бичиидаа бол үлүүн киирген чугаажок.

К. ШАКТАРЖИК,
географ.

СОЛУН ДЕЛГЕЛГЕ

ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма найыралдыг өг-бүлезинге Тываның киргениниң бээр 30 чыл оюнга турасказаткан бистиң республиканың бот-тывынгыр уран-шевер мастерлериниң делгелгези Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңында ажыттынган.

Ол делгелгеде республиканың чеди районнарындан ниитизи-биле 200 ажыг ажылдар киргеи. Ында Эрзин районнуң төлээзи Бригад Дүгүрүүн даштан чоңган ажылдары, Барыын-Хемчикте аныяк чурукчу Седип-оолдун натюрморду, Сарыг-Септи чурттакчызы Александр Вертоповтуң Каа-Хемниң кадс-чараш бойдузун көргүскен чуруктары. Тоора-Хем ортумак школаның башкызы Виктор Симаковтуң ыяш дазылдарындан кылган янзы-бүрү дириг амытаннар дуруулерин делгелгеге келген улус улуг сонуургал-биле көрүп турар.

(Бистиң корр.).

ВОСХОД: эң херии базым

Космонавтиканың төөгүзүнде эң баштайгы үш олуттуг «Восход» корабльдің чер чоогунда делгемнерге ужудуушкун кылган хүнүнден бээр он чыл болганын эртем хөй-нитизи демдеглеп турар. Ол 1964 чылдың октябрьнің 12-де космосче ужун үнген. Корабльдің командири — ужудукчу-космонавт, инженер-полковник В. Комаров, эртем ажылдакчызы—космонавт К. Феоктистов болгаш эмчи-космонавт Б. Егоров олар ону башкарган.

Чоокта чаа «Союз» корабль—орбита станциязы «Салют» программаны ёзугаар кылган шенелдениң киржикчилери Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры П. Попович, Совет Эвилелиниң Маадырлары Ю. Артюхин, Г. Сарафанов болгаш Л. Дёмин олардан «Восходтуң» ужудуушкунунуң космонавтикага бөгүнгү ужур-дузазын чугаалап бээрин СЭТА-ның тайылбырлакчызы дилээн.

Г. САРАФАНОВ:—Чаа корабль бүрүзү-ле—космос техниказын чогаадып турган чер чоогунуң делгемнерин шинчилээриниң чаа аргазын алырыңың херээнге-даа буруңгаар базым болур. «Восходту» кылып, тургусканы чогум-на ындыг чугула базым болган. Ол чаа аппаратты бедик мергежилдиг специалистер шенеп, көөр ужурлуг турган. Ынчангаш Н. Жуковский аттыг академияның доозукчузу инженер-полковник Владимир Михайлович Комаровту экипажтың командири кылдыр томуйлааны таварылга эвес.

Л. ДЕМИН:— Константин Петрович Феоктистовтуң дугайын база-ла ылчаар үнелеп чугаалаар ужурлуг. Ол инженер, амгы үеде техниктиг эртемнериң доктору, ол чылдарда-ла космос техниказын кылып, тургузарынга киржип турган болгай. Ол космонавтыларның баштайгы бөлүүнүң инструктору боон, «Восток» корабльдің техниказын өөренип алырынга оларга дузалап турганы база билдингир...

Ю. АРТЮХИН:—Оон экипажының составынга специалист-эмчини киргеши база таварылга эвес. Борис Борисович базала космонавтыларны космоска ужудуушкунга белеткээринге киржип турган кижи. Оон соонда—боду деңзи чок байдалдың болгаш өске-даа болуушкуннарның кижиниң организминге салдарын шуут-ла көсмоста чеде берген специалист кижиниң таваржып, көөрү чиик болбайн аан.

П. ПОПОВИЧ:—Космонавтиканың хөгжүлдезинге «Восходтуң» ужудуушкунунуң ужур-дузазының кол-ла үүлүнде чедин келдивис ышкаш. Билиглериң янзы-бүрү адырларының төлээлекчилери — физика-техниканың болгаш медицина эртемниериниң кижилериниң тургустунган экипаж ол корабльге бир-ле дугаарында чурттаан болгаш ажылдап турганын көрдүвүс ышкажыл. Ужудукчулар, бистерден, база бир инженер эртемниг кижи чораан-дыр. Ол ужудуушкунуң соонда Кол конструктор Сергей Павлович Королёвтуң мынчаар бижээнин утпас мен: «Бо эң херии базым—«Восходтуң» эрес-дидим экипажының ужудуушкуну-биле эртемниң ажылдакчыларынга, дидим шинчээчилерге болгаш мерген ажыдыкчыларга космосче орук ажыттынган».

Космосче ол ужудуушкун-биле космонавтының профессиязының билигниң ангы-ангы адырларынга тускайланыышкынын эгелээн. «Восток» корабльдерге башкарылгалыг ужудуушкуннар үезинде ужудукчу кижи ужударының, агаарның, астрономияның, физиканың, биологияның эргежок чугула билиглерин чогуур хире-чергези-биле билген турар ужурлуг. Чүгле чогуур хире-чергези-биле билир апаарын опзалап демдеглеп тур мен. Амгы байдал дээрге, өске үе болгай, ынчангаш бодунуң херээнге мастер, шыырак билиглиг специалист дыка херек апарганын билир бис.

Ю. АРТЮХИН:—Космос корабльдериниң бортинженериниң, инженер-шинчээчиниң профессиязы ынчаар тывылган-дыр.

П. ПОПОВИЧ:—Шын харын. Ынчалза-даа бир эвес «инженер-шинчээчи» кижи чогум кандыгыл дээрзин көөр болза, ол физик болгаш астроном-даа, биолог, агроном, геолог, эмчи-даа боон болур.

Л. ДЕМИН:— А элээн каш чыл болганда орбитаның ээлчеглиг станциязының ужудуушкунунуң дугайында СЭТА-ның дыңнадынга: «Станцияда — шинчээчилер...»—деп, сөстерниң тайылбыр демдээниң соонга силерниң санааныңар профессияларның специалистериниң аттарын адаар апаары чугаа чок, Павел Иванович.

Г. САРАФАНОВ:—«Восходтуң» ужудуушкунунуң ужур-дузазын чугаалаарда, оон база бир талазын утпас болза чогуур деп бодаар мен. Оон экипажының ужудар оруу мурнундагы бүгү космонавтарындан өске, шөйбексимээр орбита-орук-биле боон эрткен. «Восход» ынчан черниң кырындан дөрт чүс километр ажыг кылдыр көдүрлүп, чамдыкта аңаа 178 километр чедир чоокшулап-даа тургулаан. «Восходтуң» эң бедик ужудуушкуну «Востоктуң» бедириниден бир чүс километр ажыг артык боон турган. Ол үеде ындыг бедик ужудуушкунуң үезинде корабльдің черге дедир ээп кээп, хонарының эң идегелдиг системалары база херек турган.

Ю. АРТЮХИН:—Чогум-на ол сорулга-биле оон ужудуушкунун оожумнадыр ракетазын ийи—кол болгаш күрлавыр кылып каан турган. База бир үүлдүң дугайын чугаалаксап тур мен. Чер кырынче дүжериниң ийи башкаланыр арганын космос шинчээчилериниң ажыглаваштай бергенинден бээр ам он чыл четкен.

Баштайгы космонавтылар черге чоокшулап келгеш, ушта тевер херекселдиң дузазы-биле корабльден үнгеш, чер кырынга парашют дузазы-биле кээп хонуп турганнар. Ынчаарга черже кудулап бадар аппарат бир аңгы, база-ла парашюттуг кээп дүжер турган. Амгы үеде экипажтар чүгле чаңгыс, эң-не идегелдиг арга-биле—кудулап бадар аппараттың иштинге кээп хонар апаргын. «Восход» корабльдің экипажы черге чымчак хонарының чаа системазын ажыглап, ужудуушкундан ынчаар ээп кээрин эң баштай боттандырган.

П. ПОПОВИЧ:—«Восход» корабльдің 1964 чылдың октябрь 13-те черге кээп хонар хүнүнде канчаар өөрүп турганызыны эки билир мен, Космодромга-ла турган бүгү кижилер корабльдің черге кээп хонуптар сөөлгү метрлерин бүдүү саная турган. Кудулап бадар аппарат чернин кырынга барык-ла кандыг-даа дүргедээшкин чокка, дыка оожуум кээп хонупкан. Феоктистов парлалга конференциязында ындыг хонуушкунну аажок мактап турган үүре. Мен черге хонарының баштайгы болгаш ийига-даа аргаларын база ажыглагылаан мен.

Чаңгыс сөс-биле, чугаалаан бүгү үүлдерге ам-даа элээн каш чаа үүлдерни немеп каар ужурлуг: экипаж скафандр чок ушкан; космоска хонук дургузунда корабльдің дээр делгеминге башкарылга кылыр база бир системазын хынаан; корабль иштинден репортаж кылып болур, а ол ышкаш космостуң көстүр черин черже дамчыдар аргалыг чаа телевидение системазын шенээн. Ол статистика көзенек үттеттинмес прибор бөлүүнүң талазынга экипажка немелде «көзенекчигеш» боон чораан.

Моон алгаш көөрге, «Восход» корабль бодунуң байдалы-биле «Востоктан» элээн сайзырангай аппарат-тыр, ынчалза-даа ол соонда кээп «Союзка» эвлээн берген. Хөй ажылды кылып болур «Союз» корабль орбитада станцияларга экипажтарны чедириниң хүлээлгезин база күүседип турар.

Түңнелинде ындыг үүлдү чугаалаары чугула: «Восток», «Восход» хевирлиг корабльдер чок болгаш оларга шенекчилер болгаш шинчээчилер ужутпаан, оларга эртем-техниктиг база медицина-биологтуг дуржулгаларны кылбаан болза, космонавтиканың чаа бедик үе-чадазы—«Союз» корабльдерни болгаш орбита станциялары «Салютту» тургузарынче буруңгаар шимчээшкин чок болур ийик.

А. РОМАНОВ.

АРАТ ЧОННУҢ ААС-КЕЖИИ

1944 чылдың октябрь 11-ниң хүнү. Бо дээрге, биске төөгүлүг хүн. Мээн угаан-сагыжымдан ол хүн кажан-даа уттундурбас. Дарга шагда-ла туруп келген, черге дегбес базып тур.

— Салым-чолувусту шинтпирлээр хүнүвүс бо-ла болгай. Эрте дээре аштанып-чемненип, ал-боттарывысты-даа аян кирип алгаш, белен маңан олуруалыңар—дээш. С. К. Тока бисти эдертип алгаш, ыңай болду.

Чемнеп тыртып аалы, эде кеттинип, ындазында дүүрээнивис кончуг тур бис.

— Адырам, сен бо мончарыңны аянныг баглап ап көр—деп, ол мени сургагылааш:—мынчаар-мынчаар — дигилээн соонда галстуумну эптин сүргей баглай шаап берди.

— Адырам, ындыг эвес, эштер, чүү-даа болза, Лопсанчап бодунуң национал хевин кедип алза тааржыр турган боор—деп, даргаларымның бирээзи сүмеледи.

Ам чүү боор ийик, шынаала, аяк хээлиг ак-көк торгу тонумну кеткеш, чиңгир погаан дордум курумну куржангаш, кара-көк шляпамны, хром сапыктарымны кеткеш, өөрүм-биле кады манап олуруп тур мен.

ССРЭ-ниң Тывада бүрүн эргелиг төлээзи Г. И. Тюрин, ТАРН Төп Комитединиң чөвүлекчизи И. Я. Калиничев болгаш Тываның ССРЭ-де элчини О. Д. Ешзак суглар бистин-биле кады баар дээш база манап турганнар. Даргалар-даа база-ла дүүрээн, ыңай-бээр телефоннагылаан, бир-ле чүвениң дугайын чугаалашкан, демги угуулга бижинвисти ажыдып, катап-катап номчаай турганнар.

Ол аразында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунче бисти чалап, элээн каш кижи бо чедип келди.

Бисти чайынналып турар ак орду иштинче киирге бергеш, делгем чаагай, карак чылырыктап турар чайынналчак өрээлге манадып кагды.

Удатканчок бисти чалап ыы дей берди:

— Моорлаңар! Чалап тур!

Сүрээдээрим аажок. Чүге дээрге, бис ол өйде эң-не аас-кежиктиг улус турган бис.

Ооржак Чываажыкович ынчаар хөлүг болгаш сорук киргеп өөрөп олурда, ол-ла хамык төөгүлүг болгаш солун болуушкуннар оон характарынга база катап кестүп кээп, оон боду Кызылда эвес, Москвада, Кремльде турган ышкаш боон турган.

— Улуг-ла кабинет иштинче кире бээривиске, хөй-ле даргалар—ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң кежигүнери—Бүгү-эвилелдің Даргазы Михаил Иванович Калинин баштаан улус бисти уткуй кылаштажып кээп, бистиң-биле мендилежип турарлар.

— Боже, боже, саадаңар!—деп, Михаил Иванович арай күдүе берген, чалаан кылаштап тур.

Бистиң чанывыска, Семён Михайлович Будённый хамык орден-хавыналары орай дүнүп сылдыс, шолбаннары ышкаш чайынналган, эрин салы эзир чалгыны ышкаш херли берген саадап олур.

Калинин даргa моңгун салын суйбай туткулааш, Президиум хуралын ажыдып тура:

— Акы-дуңма Тыва Арат Республиканың төлээлери моорлап келген...—дээш, бистиң келген хөрээвистиң дугайын допчулап таныштыра каапкаш, бистиң удуртукчувус Токага сөс берди.

Киживис-даа кашпагайы кончуг туп-тура халаан, базырында чыткан кызыл хилинбиле шыпкан каптазылыг, алдын бижиктерлиг Декларацияны алгаш, кезек чугаалап чоруй, хөрээн ажыды хөм кылдыр чөдүре тыртып алы, номчуп бадырыпты.

Даргавис номчуп дооскаш, тыва араттарның эчис күзелин хандырарын дилээн ТАРНың Биче хуралының VII онза сессиязының ол төөгүлүг Декларациязын Бүгү-эвилелдің Даргазы Михаил Иванович Калининге ийи холдап аппарып сунарга, демгизи ону хүлээп алгаш, дарганы оглу ышкаш кылдыр куспактааш, чыттап, холун дыңыдыр тудуп силгээн турган. Ында саадаанар база-ла байыр чедирип, диңмиредир адыш часкап турулаан.

Айтырыг болгаш саная-даа чок болган.

М. И. Калинин турган:

— Тыва Арат Республиканың Биче хуралының дилээн ёзугаар, Тываның арат чонунуң эчис күзелин хандырып, Тываны Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң составынга РСФСР-ниң автономнуг областы кылдыр хүлээп алыр деп санал бар, хандыгыл?— дээрге, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң кежигүнери диңмиттиг адыш часкан, Тываның арат чонунуң төлээлериниң хүлүмзүредир көрүп алгылаан байыр чедирип турулаан.

Ол минутадан-на эгелээш, бистиң Тыва улуг Ленинниң чурту—Советтер чуртунуң бир чарылбас кезии, ынчаарга тывалар бистер — улуг Совет Эвилелиниң хамаатылары апаргылаан бис...

Ооржак Чываажыкович Лопсанчап ынчаар чугаалааш, адырам, үүү уттундура берди моң дээнзиг кезек боданып таакпылап олура, база-ла каттыра каапкаш, уламчылап эгеледи:

— Ийет, Президиумнуң хуралы таразы билек, оон кежигүннери Михаил Иванович Калинин, Семен Михайлович Будённый олар баштаан бо улуг төөгүлүг болуушкун-биле холбаштыр Тываның төлээлериңе чүректиг изиг байырын чедирип, оларны куспактап, ошкап-чыттап, холдарын чылыы-биле дыңыдыр тудуп силгээн хөлчок-ла тургулаан. Ол орта Семен Михайлович Будённый мынча деп хөөреп турган:

— Бөгүн мен ийи дакпыр өөрүшкүнү байырлап тур мен: ийе, ийе, шыны-биле ийи дакпыр байырлал — мээн улуг Төрээн чуртум Совет Эвилели бир уруглуг болду—Тыва автономнуг область бо; ынчаарга бистиң өг-бүлевиске бир оол төрүттүнген, Юрий ол—дигилээш, чалгынналган эрин салын ол-бо талаже эзргилей туткулааш, чаа-ла каттыргылаан. Президиум кежигүнери болгаш тыва төлээлер бистер Семен Михайлович Будённый оон ол ийи дакпыр байырлалы дээш база-ла чүректің ханы изиг байырын чедирип, дайынчы буянныг чаагай холун дыңыдыр тудуп тургулаан бис.

Чугаа доозулган. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннеринге өөрүп четтиргенин база катап илередип, чылыы-биле байырлашкаш, Тываның төлээлери аалчылар бажыңынче чаныпкан. Олар турар черинге кел салы, четтихээн чүве дег, Совет Тыва болгаш ол төөгүлүг болуушкун-биле — чоруунуң чогумчалыг болганы-биле бот-боттарынга байыр чедиржип, куспактажып, бир-ле бичии уруглар дег, бөөлдешкен хөлчок-ла тургулааннар.

— Че, канчалдым, сүрээдедим бе?.. Келдирлевежих ирги мен бе?—дигилээн, Тока өөрүшкүлүү-даа аажок хөй-ажыт кире берген, черге дээр-дегбес ыңай-бээр баскылаан турган.

Аңаа база-ла кызыгаар чок өөрээн, хөлээн Чымба турган:

— Чок, чок, дарга, черле кончуг эки болду —дээш, боду база хөлээнинден папироэун ужулгаш, оон хааржаанга база-ла биеэги чаңы-биле дозуладыр соктагылааш:— Бо хире байырланчыг өйде кижи сүрээдевейн-даа канчаар боор! Мен таакпы тырттыксааш ана аат-ла олурдум — деп кааш, чаа-ла каттыргылаан.

— Хаа, силер харын-даа маадырлыг болдуңар... Тыва чоинуң шаг-шаандан күзеп чораан салым-чолун шинтпирлеп турган ындыг байырланчыг өйде кижи девидевейн-даа канчаар... Силер-ле болгаш ол берге шылгалданы шыдап үндүнер — дигилээш, малчын арат Ооржак Чываажыкович даргазының холун барын тудуп, байыр чедирген турган.

Бо төөгүлүг болгаш аас-кежиктиг болуушкунга холбаштыр даартазында Москва-да бистиң элчин черинге тыва ёзу-биле хүлээп алыышкын болган. Даргалар-даа, чалаткан аалчылар-даа Коммунистиг партия, Совет чазак, акы-дуңма совет улус, Совет-тиг Тыва дээш дашка көдүрүп, байыр чедирип турганнар.

Мен-даа туруп кээп, бооставмны ажыда чөдүрүп чоруй:

— Улуг Саяны-даа аштывыс, Улуг Совет Эвилелинде-даа каттыштывыс, ажай буурул Саяны-даа аштывыс—Ада-чурт ССРЭ-ге-даа каттыштывыс. Чоруувус-даа чогуду — чолувус-даа өргүдеди, чолувус-даа алдаржыды — Совет Эвилелиниң хамаатылары-даа болдувус. Араттарның авыралаан аас-кежии-даа өткан дан дег хөөлаанды!...—деп алгап өөрээш, өөрээнимден шоолуг-даа чүве чугаалап чадааш, холдуң дашказын көдүрдүм...

1944 чылдың октябрьнің 20-де Кызылга республиканың хөй-нитизинин активи чыылган. Аңаа С. К. Тока тывэ төлээлериниң чораан чоруунуң чогаалының дугайында илетхел кылып, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниң Чарлыктарын номчаан. Оон соон дарый хөй-хөй кижилерлиг митинг хуралдар чер-черге болуп тургулаан. Төлээлериниң бирээзи Ооржак Чываажыкович Лопсанчап бодунуң Чөөн-Хемчик районунга сургакчылап халдын турган. Чоинуң өөрүп байырлап турганын чүге дериээр боор! Бистиң тыва черге шак ындыг байырнаадым төөгүде кажан-даа туруп көрбээн.

Леонид НАДАМБА.
Тыва АССР-ниң культурازының алдарлыг ажылдакчызы.

КИШИНЕВ. Улусчу танцының «Жок» ансамблиниң уран чүүл көргүзүглериниң бистің Төрээн чуртуң эң ырак-узак булуңнарынга байыр чедирип, адыш часкаан болгаш оон оюнун Европаның, Азияның, Американың-даа чурттарынга дыка сонуургаш көрген. Ол коллективти республиканың улустуң артизи, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреады В. Курбет хөй чылдарда удуртуп келген. «Жоктуң» программазы янзы-бүрү: ында молдав улустуң болгаш өске-даа улустарның танцылары бар. Ол ансамбльге МССР-ниң алдарлыг коллективи атты тывыскан.

ЧУРУКТА: «Жоктуң» оюн көргүзүп турары.

С. МАЙСТЕРМАН биле **А. СИМАНОВСКИНИНИҢ** фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

УЛУСЧУ ТАЛАНТЫЛАР КӨРГҮЗҮҮ

Күстүн аяс эртеки. Суббота хүнү. «Коммунизмче орук» колхозтуң Культура бажыңының даштыкы эжинде «Боттывыңыр ураи чүүлдүң киржикчилеринге байыр!» деп бижээн плакатты аскан. Көрүкчүлер залын чон долдур олурупкан. Хөлбеч иогаан көжегениң мурнунга СЭКП Өвүр райкомунуң секретары Ооржак Чылбаа үнүп келгеш, Совет Тываның 30 чыл оюнга тураскаатканн райониуң бот-тывыңыр ураи чүүл көрүлдезиниң ажыттынганын чарлааш, шилиттиигеи 150 ажыг артистерден тургустунган 4 коллективтиң оюн көргүзүүнүн эгелээрин дыңнатты.

«Кызыл тук» колхозтуң көдээ артистери көрүлдени эгелээн. Совет Тываның 30 чыл оюнга тураскаатканн «Бөгүнгү Тыва» деп сценажыткан көргүзүг-биле концерт эгелээн. Ук көргүзүг Совет Тываның шаандан болгаш амгы ажыдралын кеш-ла минутада чедишкиниг көргүскенин көрүкчүлер сонуургал-биле уткааннар.

Моол улустуң ечин деп чадаганынга К. Совет-оол моолтыва аялга ойнап турда онза мергежээн. Чадаганны ийи хол-биле арта ийи үнпеп ойнаары эң-не берге болгаш нарын. Чадаганга ынчаар ойнап өөренирингe үе-шак хөй хереглеттинер.

«Торгалыг» совхозтуң боттывыңыр артистери концертин «Ак-көк хемниң кижилери» деп сценажыткан көргүзүг-биле эгелээн. Бо коллективтиң концерт программазындан совхозтуң бүгү амыдыралын тодазы-биле билип алыр. Ураи чүүл коллективи совхозтуң бүгү ажыл-агый адырлары-биле тудуш харылзаалыг. Бо совхозта чогаадыкчы чаа-чаа кижилер өзүп, оларның ураи чүүл талазы-биле билин, талантызы улам-на бедээнин херечилер турар.

Вера Донгак моол, тыва ырларны хоюг, өткүт ыңгылыыбиле ырлай бээрге, залда чон шиг-ле шимээн баар. Ол барык-ла профессионал ыраажылардан дудак чок. Бо-ла коллективтиң танцы бөлүү, эр улустуң, хөрээженнериниң ансамбльдери бедик үнелелдерни чедип алгылааннар.

«Коммунизмче орук» колхозтуң бот-тывыңыр артистериниң трио, дует, квартеттери хөй-биле белеткеп, ниити ырыны, хөгжүм бөлүүн эки түргузуп алганы көскүзү-биле ылгалып турган. Ниити хөгжүмге күүселдеер болгаш «Колхозчу мен» деп ырыны ниити хөгжүм үделгези-биле күүсеткенин мактавас аргажок, чүге дээрге ниити хөгжүм-биле ыры үдээри нарын болгаш берге, ындыг күүселдерни тургузуп алыры боттывыңыр коллективтерге эң эки белеткелден хамааржыр.

Композитор А. Чыргал-ооллуң «Наадым» деп ырын Хандагайтының ниити ыр бөлүү күүсеткен. Моон мурнунда Өвүр районнуң клубтарының сценаларынга көзүлбээн эстрада оркестри бүгү-ле ыраажыларны үдеп кээрге, чонга солун болбас аргажок. Эстраданың чидиг үңүнге үдеткен ургуларның музыка школазының директору Монгуш Оюн-оол малчынның ырын тергиин эки күүсеткен.

Районнуң бот-тывыңыр ураи чүүл көрүлдези оон бүгү хевирлеринге улустуң билиниң бедээнин болгаш аңаа организастыг киржилгезин көскүзү-биле бадыткан турар. Коллектив бүрүзү чаа костюмнерлиг, хөгжүм хереклелдери-биле четчелеттинген, аңаа киржип турар ойнакчылары хөй.

Районнуң ураи чүүл көрүлдезинге киржип келген улуг назылыг М. Даваанын баштак ырлары, «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны М. Соскалдың хомустаары солун. Бот-тывыңыр ураи чүүлдү организастаар талазы-биле «Торгалыг» совхозтуң партком секретары Б. Бурбу боду концертке киржип, Солчур көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы М. Эрес-оол, музыка школазының директору М. Оюн-оол оларның кызымак ажылдаанын демдеглээрин чугула.

Ынчангаш көрүлдениң түңнели кандыг болганы? Биргн чергениң дипломун баян-биле кады «Торгалыг» совхозтуң бот-тывыңыр коллективинге тывыскан. Ийги черде «Коммунизмче орук» колхозтуң бот-тывыңыр артистерине ийги чергениң диплому болгаш өртектиг шаңналды тывыскан. А үшкүзүнде — «Кызыл тук» колхозтуң бот-тывыңыр артистери үшкү чергениң диплому болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Жанрлар аяы-биле шаңналдар база болган, ниити ыры талазы-биле районнуң Культура бажыңының коллективи биргн черни алган. Ташы талазы-биле кызыл-тукчулар биргн черде, хөгжүм талазы-биле Культура бажыңы типлекчи болгулаан. Хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг үүлдер-биле 40 кижи шаңнаткылаан.

Маңаа кандыг түңнелди кылып болуруп? Көрүлдеге кириишкен 4 коллективтиң 150 ажыг бот-тывыңыр артистери боттарының талантызын чонга бараалгадыр дээш хөй ажылдарны кылганнар.

Ынчалза-даа көрүлдеден кошкак үүлдер база илереп турулаан. Ылаңгыя «Кызыл тук», «Коммунизмче орук» колхозтарда, «Торгалыг» совхозта репертуар талазы-биле четпестер бар. Концерт программаларында нургулайында ыры, шулук колдап турар. «Коммунизмче орук» колхозтуң бот-тывыңыр артистериниң концерт хептерин эки шыпарлыг даарап алган-даа болза, таарыштыр кеттинин албааны таарымча чок. Тус черлерге чогаалдар айтырыынче кичээнгейни салыры чугула, ону чиик көрүп болбас.

Район көрүлдезинден национал хөгжүм хереклелериниң ансамбльдери болгаш күүседикчилер ховар көзүлген. Көрүлде ниитизи-биле чедишкиниг эрткен. Ам кол сорулга ноябрьда болур республика көрүлдезинге ылавыллаттыг белеткенирине бүгү күштү мөөнөөри болур.

Д. ШАКТАР,
республиканың Улусчу чогаадылга бажыңының методизи.

КЫМНАРНЫҢ ХООРАЙЖЫГАЖЫ ЭКИЛ?

Тюмень областың кыдыкы соцгу талазында бүгү-эвилелдің шалыпчы тудуглар оруу—келир үеде чер иштиниң нефть биле газ дамчыдар шугумнары хөй-хөй километр дурттуг шөйлүп чоруткан. Сибирьниң шуудулга хоолайларының кол тудуг эргелелинге ол дамчыдыга шугумун дургаар турумчаан көжер хоорайжыгаштарның чаагайжыдыга көрүлдези эгелээн. Сураглыг Самотлордан ырак эвесте тудуп тургускан Куйбышевка хоорайжыгашка техниктиг баштайгы паспортту тывыскан. Самотлор—Куйбышев аразының чуртта эң улуг нефть шуудулгазын тудуп турар ажылчыннарның кызын дыштанырынга эң таарымчалыг байдалды ук сууржуташта бүрүн тургузуп берген. Ында дерип тургускан магазиннер, столоваялар, чуулда кылыр черлиг чунар-бажың бар, электри станциязын, чылыдыга черин, хлеб быжырар черин тудуп тургускан. Оон делгем кызыл-булуңу телевизорларлыг, чаа-чаа солуннар, журналдар делгеп ап турар, кино үндүрер черлиг.

Шуудулга хоолайларын шөйүп тудуп турар девискээрлериниң районнарының ажылчы чоннар депутаттарының Советтери көжер сууржуташтарны шефке алгаш, оларны чаагайжыдыр тутчуп турар. Ол черлериниң комсомолчулары механизаторларга, дуцзаалакчыларга, оскс-даа ажылчыннарга үргүлчү аалдап келир. Олар хоорайжыгаштарның чурттакчыларынга тарадып бээр номнар чыып алган бичии библиотекаларыг келир, бот-тывыңыр болгумнериниң концерттерин чонга көргүзүп бээр.

Кыш дүжүп кээрге, бүдүрүгенин чеди муң хире ажылчызын көжер хоорайжыгаштарга турумчуп чурттай бээр. Ажыдыызында Сибирьниң ол дамчыдыга тудуунуң кол эргелелинде оларның саны сезен ажыг.

(СЭТА-ның корр).

ТЮМЕНЬ.

БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИНДЕ

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

Ленин аттыг шөлге районнар төлээлекчилериниң киржилгези-биле Кызыл хоорайның ажылчы чоннарының митинг-чыскаалы 10 шакта болур.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга байырлалдың улуг концерти 19 шакта эгелээр.

Хөгжүм-шин театрынга К. Кулажының «Далай дүвүнде даңгына» деп шинзи болур. Эгелеери 19 шакта.

Парктың шаңналы дээш оолдарның волейбол маргылдаазы 10.00, шыырга маргылдаазы 17.00 шактарда эгелээр.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң болгаш Тываның чурукчуларының чогаалдарының делгелгелери 10-дан 18.00 шакка чедир ажылдаар.

«Хүреш» стадионга массалыг гимнастика көргүзүглери 14.00 шакта, тыва хүреш 14.30 шакта эгелээр.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга Абакан биле Кызылдың футболистериниң эң хүү ужуражыышкыны 17.00 шакта, Совет Тываның 30 чылынга тураскаатканн чиик атлетиканың 20 км-те нарыжы 14.30 шакта эгелээр. (Чарыш «Совет Тываның 5 чылы» стадиондан эгелээр болгаш «Хүреш» стадионга дозар).

«Енисей», «Энергетик» Культура бажыңнарынга дыштанылга кежээлерге 20.00 шакта барын болур.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

МОСКВАДАН

12.00—Дамчыдылгалар программазы.
12.05—Медээлер.
12.10— Өөнүг телекөргүзүг. **«Ратиборуң чаш чорааны»** Мультфильм.
12.30—Өөнүг телекөргүзүг. **«Ye».** Информастыг программа. **Молдав ССР-ниң болгаш Молдавияның Коммунистиг партиязының тургустунганындан бээр 50 чылынга.**
13.30—Музыкалыг программа. **«Эртенги почта».**
14.00—Өөнүг телекөргүзүг. **Молдав ССР-ниң болгаш Молдавияның Коммунистиг партиязының тургустунганындан бээр 50 чыл оюнга тураскаатканн шериг парады болгаш Ажылчы чоннарның чыскаалы. Кишинёвтан дамчыдылга.**
15.30—Өөнүг телекөргүзүг. **Кишинёвтуң Пионерлер ордузунуң уругларының бот-тывыңыр ураи чүүл киржикчилериниң концерти.**
16.00—**«Совет Эвилели даштыкы аалчыларның көргени-биле»**
16.10—16.20—Чапсар.
16.20—Өөнүг телекөргүзүг. **«Алдын чада».** Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.30—**«Аныяк ленинчилер».** Дамчыдылга.

МОСКВАДАН

18.00—Өөнүг телекөргүзүг. Хоккейге ССРЭ-ниң чемпионалы. **«Спартак»—ЦСКА.**

КЫЗЫЛДАН

20.15—Телемедээлер. Тускай үндүрүлге.
20.30—**«Кедээниң амыдыралы». Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының биргн оралакчызы В. Е. Серяков дамчыдылгада киржип турар.**
21.10—Телеконцерт.
21.55—Телемедээлер. **Тускай үндүрүлге.**

МОСКВАДАН

22.10—Өөнүг телекөргүзүг. **«Балет дугайында». «1974 чылдың ССРЭ-ниң Күрүне шаңналдарынга киирери-биле», ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Плисецкая Р. Щедриниң «Анна Каренина» деп балединде.**
23.00—23.30—«Ye». Информастыг программа.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

КИНО

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дедир агиттинмес» 11.25, 13.20, 15.15, 17.10, 19.05, 21.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Кавказка туттурукчу» 15.05, 16.55, «От» 12.50, 18.35, 21.05 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Чүгле «кырганнар» тулчуп турар» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Шорганның айытканы-биле» 15.00, «Ийи чылда тамы эринге» 16.30, 18.20, 20.00 шактарда.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ. Индекс 667000

Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажыв № 3 ТЕЛЕФОННАРЫ: Редакторнуң 24—63, редакторнуң орлакчыларының 35-24, пропаганда киллизинин 23-54, харысалгалыг секретарының 23-35, партийжи амыдырал киллизинин 37-13, культура киллизинин 23-54, көдээ ажылагый киллизинин 21-47, үлетүр киллизинин 22-64, чагаа киллизинин 41-27, информация база совет тургузуг киллизинин 20-60, бухгалтериянын 31-75, корректорларнын 27-41. Солун келбейн барганда 32-75 телефонче долгаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының талазы-биле эргелелиниң типографиязы. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу бажыв № 1)

СОЛУН НЕДЕЛЯДА 6 КАТАП ҮНЕР

ТИРАЖЫ 16056. ЧАГЫГ № 242.
ТС—00983.

КУЛЬТУРА БАЙЫРЛАЛЫ

ГДР-ниң ССРЭ-де культура хүннериниң киржикчилери Балтикадан Кара далайга чедир найыралдыг орукту эрткеннер. Герман Демократтыг Республиканың 25 чылынга тураскаткан байырлал бүгү эвилелдешкен республикаларга, бистиң чурттуң улуг хоорайларынга болгаш үлетүр төптеринге болуп эрткилээн. Оон түңнел кезээ симфония концерти-биле доозулган. Ук концерт октябрь 10-да Москва консерваториязының улуг залынга болуп эрткен. Аңаа немец артистер, Берлин радиозунуң ниити ыры бөлүү болгаш оркестри Бетховеннің тоску симфониязын күүсеткен.

ГДР-ниң культура хүннери ийи чурттарының улустарының найыралының болгаш кады ажылдажылгазының чырыткылыг көргүзүү болган. Ук хүннер демократтыг Германияның социалистиг «культуразының кайгамчыктыг чечектелиишкинин көргүскен. Совет көрүкчүлер ГДР-ниң алдарлыг ураи чүүл коллективтериниң болгаш ыраажыларының кайгамчык талантызын онза сонуургаан.

(СЭТА).